

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године

До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савейћа

Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савейћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

190

(2/2024)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уреднишћива

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд)
• Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ
(Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија)
• Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико
Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд)
• Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ)
• Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

190
(2/2024)

НОВИ САД
2024

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Zoltán Pető PERENNIALISM, CULTURE AND MODERN APOCALYPSE: THE PHILOSOPHICAL RECEPTION OF BÉLA HAMVAS	Золтан Пето ПЕРЕНИЈАЛИЗАМ, КУЛТУРА И МОДЕРНА АПОКАЛИПСА: ФИЛОЗОФСКА РЕЦЕПЦИЈА БЕЛЕ ХАМВАША
149–168	
Марко Пиштало СХВАТАЊЕ ПОЈМА ЕНГЛЕСКИ НАРОД У БЕДИНОМ ДЕЛУ <i>ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА ЕНГЛЕСКОГ НАРОДА</i>	Marko Pištalo UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE ENGLISH PEOPLE IN BEDE'S WORK "ECCLESIASTICAL HISTORY OF THE ENGLISH PEOPLE"
169–181	
Radojko Lukić RESEARCH ON THE DYNAMICS OF TRADE PERFORMANCE IN VOJVODINA	Радојко Лукић ИСТРАЖИВАЊЕ ДИНАМИКЕ ТРГОВИНСКЕ ПЕРФОРМАНСЕ У ВОЈВОДИНИ
183–204	
Невена Гроздановски и Јована Чикић ОДАБИР СПЕЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ: РОДНЕ РАЗЛИКЕ И НЕЈЕДНАКОСТИ МЕЂУ СТУДЕНТИМА МЕДИЦИНЕ	Nevena Grozdanovski and Jovana Čikić CHOOSING SPECIALTY: GENDER DIFFERENCES AND DISPARITIES AMONG MEDICAL STUDENTS
205–222	
Зоран Кинђић ВУК БРАНКОВИЋ – НАЈВЕЋИ СРПСКИ ИЗДАЈНИК ИЛИ ОКЛЕВЕТАНИ РОДОЉУБ?	Zoran Kindić VUK BRANKOVIĆ – THE BIGGEST SERBIAN TRAITOR OR SLANDERED PATRIOT?
223–239	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Владимир Кривошејев
НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ, ИЗМЕЂУ ПАМЋЕЊА И ЗАБОРАВА
(Весна Ђукић, *Памћење као оштор заборава: Крајња ситуација политичке очувања српској културној идентитету*, Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију и Магица српска, Београд – Нови Сад 2022)
241–244

Немања Божовић
СВЕТСКИ РАТ(ОВИ) КАО ПРОИЗВОД(И) ИМПЕРИЈАЛИЗМА
(Richard Overy, *Blood and Ruins. The Great Imperial War 1931–1945*, Penguin Books, London, 2023, pp. 1040). [Ричард Овери, *Крв и рушевине. Велики империјални рат 1931–1945*, Пингвин, Лондон 2023, 1040 стр.]
244–245

ХРОНИКА / CHRONICLE

Славко Матић
НАУЧНО-УМЕТНИЧКА ИЗЛОЖБА „ДИВЉА ЖЕНА“:
Архив Војводине, Нови Сад, 8–22. март 2024.
247–249

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
251–252

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
253–259

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
261–270

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
271–280

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 14 Hamvas B.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2490149P>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 12. 2. 2023.
Accepted: 28. 12. 2023.

PERENNIALISM, CULTURE AND MODERN
APOCALYPSE: THE PHILOSOPHICAL RECEPTION
OF BÉLA HAMVAS

ZOLTÁN PETŐ

National University of Public Service
Thomas Molnar Institute
Hungária Campus
Ludovika tér 2, Budapest, Hungary
zoltanp86@gmail.co

ABSTRACT: Béla Hamvas (1897–1968) was one of the most outstanding Hungarian thinkers of the 20th century, whose enormous (and to this day not fully published) *oeuvre* represents some of the most important philosophical work ever written in the Hungarian language. In the form of essays, studies and novels, Hamvas demonstrated vast erudition that was truly universal in the best sense of the word. Beyond exponents of modern and premodern philosophy proper, Hamvas worked at the crossroads of comparative religious studies, theology (not just that of Christianity but especially of Hinduism), mythology (Buddhist and other mythologies in addition to Greek and Roman), the history of religion, ethics, psychology, theoretical physics, sociology, social theory, historical science and mathematics. One of the 20th century's most fascinating thinkers writing in Hungarian, Hamvas is 'now without a doubt part of the canon' even if he has not yet gained full admission to the pantheon of Hungarian philosophy. He remains, to quote Péter Balassa, very much 'outside the guild' of the discipline, notwithstanding the string of studies and monographs published on his work by the early 2020s. What makes Hamvas truly distinctive as a maverick thinker is the deliberation with which he attempts to defy the science-driven mindset of modernity, which he calls 'scientism', combined with his ability to articulate the terms of this intellectual resistance on the most sophisticated level.

KEYWORDS: Béla Hamvas, Christianity, Modernity, Philosophy, Scientism, Tradition

INITIAL DIFFICULTIES OF INCLUSION

Béla Hamvas was one of the most interesting and significant Hungarian thinkers of the 20th century, who is „now undoubtedly a part of the canon” [Lengyel 2005: 87]. However, Hamvas has never really been accepted by the Hungarian philosophical profession as a philosopher. In the 2010s and 2020s, there were attempts to introduce Hamvas into the philosophical canon and to evaluate his works and oeuvre in a more balanced way than before. However, determining his spiritual significance as a thinker and his place in Hungarian cultural history, and highlighting the unique importance of Hamvas’s *oeuvre* in relation to Hungarian religious philosophical, theological, aesthetic and metaphysical thinking is a task that still awaits completion.

Today, at the beginning of the 2020s, one can at least say that a whole series of studies and books are constantly being published about Hamvas’s works. His books, which mostly remained in manuscript during his life, are being published in critical editions. The scientific processing of Béla Hamvas has thus begun. However, even today Hamvas is not usually considered a “philosopher” in the strict sense of the word, i.e. in the disciplinary sense. One of the best-known and most respected Hamvas researchers, Katalin Thiel, for example, in her book entitled *Maszkjáték*, (Masquerade) which discusses Béla Hamvas’s philosophical work (with sympathy) in relation to Nietzsche and Kierkegaard – using László Németh’s definition in the 1930s indicates the difficulties of categorization – characterizes Hamvas as a “thinker-writer”.¹ This definition also indicates that Hamvas is still “outside the guild” of philosophy proper.² Thiel, who also briefly reviews the philosophical reception of Hamvas, finds that Hamvas is treated as, at best a marginal phenomenon, a peerless yet problematic thinker in the history of Hungarian philosophy:

“Hungarian philosophical thinking between the two World Wars (Bp. Kossuth, 1983) does not even mention Hamvas. In other places, one may find only very short analyses that misunderstand the entire *oeuvre* and are not worthy of it. In *The History of Hungarian Philosophy (1900–1945)*, historian of philosophy Pál Sándor devote mere nine pages to Hamvas under the title “Existentialist Experiments”, and it can be said without exaggeration that even on these few pages Hamvas is thoroughly and tendentiously misinterpreted” [Thiel 2002: 27].

Changes, of course, already appeared after Katalin Thiel’s pioneering monograph regarding Hamvas’s philosophical assessment. Especially in recent

---

¹ According to Thiel, “The backbone of his life’s work is provided by a personal philosophical-anthropological-ethical position, which in its strictness is closest to that of Kierkegaard and Nietzsche. The entire *oeuvre* is covered by a clearly palpable line of development. This line of development originates from the search for a path related to the crisis, then through the study of the so-called *Tradition*, it curves towards life, more precisely towards the application (realization) of an Order of Life” [Thiel 2002: 16].

² As Péter Balassa writes: “His striking voice – in Hungary – makes the use of the special adjective understandable, although I hasten to add that in the European sense it would not be necessary to call it special or unusual at all as Béla Hamvas wrote, at most outside the guild” [Balassa 2009: 74].

times, a few studies have been published that analyze Hamvas's *oeuvre* specifically from the point of view of philosophy and align with it in several essential aspects – while maintaining a scientific, critical attitude. Among these, we may mention Anikó Kurucz's important study, which examines the *oeuvre* from the point of view of hermeneutics and the philosophy of language, paralleling Hamvas's approach to language, his conception of poetry and novel, and his concept of truth with Martin Heidegger's concept of *aletheia* and Karl Jaspers' interpretation of existence [See: Kurucz 2022]. Kurucz's understanding of philosophy of Hamvas emphasizes the similarities in the approaches of Heidegger, Jaspers and Helmuth Plessner:

“[...] his writings, which reflected upon and responded to contemporary (mainly) German philosophy in Hungary, make this resonance clear and plastic, and his thinking can be placed in contemporary European intellectual currents” [Kurucz 2022: 92].

Despite the new developments, we can say that we cannot still speak of Hamvas as a “canonized” author within the history of Hungarian philosophy in the concrete sense – despite the evaluation of András Lengyel quoted above, which is only partially true.

Although the enigmatic persona of Béla Hamvas undoubtedly contributed to his canonization by the beginning of the 2020s, we cannot abstract from the fact that Hamvas's work is read by many people in numerous divergent ways. This reading is mostly not very philosophical. It is interesting that Hamvas is often referenced in political terms: his work is mentioned by conservatives and liberals leftists and rightists alike, while often being rejected by authors across the political spectrum. At the same time, Hamvas is also often called a “non-political” or “apolitical” author – which, of course, is not entirely the case [see: Horváth n. d.]. Taking advantage of Hamvas's love of the East and his undoubted openness to Buddhist and Hindu traditions, persons interested in the study of Eastern religions have a broad appreciation, even admiration for Hamvas's works. Especially the Hungarian Buddhists (for example researchers at the Tan Kapuja Buddhist College or Hungarian Buddhist teacher, Lajos Pressing), refer to Hamvas frequently, as do followers of Rudolf Steiner (anthroposophists) and also adherents of various New Age, pseudo-esoteric and syncretistic new religious movements.

The fact is that after the post-Communist transition Hamvas went from almost complete obscurity, a pariah, to becoming a well-known and “significant” author considered noteworthy even by relatively mainstream cultural forums. However, despite the studies of Katalin Thiel and Anikó Kurucz, the assessment examined here, that is, from the philosophical point of view, is overshadowed to this day by the methodologically conservative tradition of post-Marxist philosophy that lives on in Hungary and, though to a decreasing extent, still influences the Hungarian philosophical and social science establishment.

One is thinking here of the philosophical tradition which, under the influence of the views of György Lukács, who harshly attacked Hamvas in the

second half of the 1940s, is still reluctant to recognize the important role played by the Hamvas way of thinking in the history of Hungarian philosophy.³ It is known that György Lukács, while constructing the cultural hegemony of the communists in Hungary, as one of the leading ideologues of Soviet power in Hungary, formulated a merciless criticism against all alternatives to dogmatic Leninist Marxism, famously characterizing all “irrationalist”, “romantic”, “idealist” and “bourgeois” viewpoints as constituting proto-fascism or fascism outright [see: Lukacs 2021 [1954]].⁴ As a consequence, Lukacs acted in the same way towards Hamvas. Lukács’ criticism contributed decisively to Hamvas becoming a *persona non grata* under the state socialist regime.

Hamvas’s work, first of all, the *Revolution in Art* (original title: *Abstraction and surrealism in Hungary*), written together with his wife, Katalin Kemény, was in the crossfire of criticism by György Lukács (and the communist party functionary, Imre Keszi). Lukács attacked practically entire work of Hamvas, the approach and way of thinking – completely guided by political and power-ideological aspects – branding Hamvas as untimely, a reactionary, even a nihilist whose work led to “abstraction into nothingness”.

According to Lukács’s criticism:

“Hamvas [...] similarly to the counter-revolutionary publicism fashionable in the West, in the light of his comic enlightenment, sees fascism and socialism as two sides of the same coin and summarizes the two together as a collectivist era, the necessary form of expression which is surrealism and abstract art.”

Also Hamvas (and Ernő Kállai, who was criticized in parallel with him):

“[...] they demonstrate a mental and emotional reflection of the fascist world” [Lukács, quoted by Weiner-Senyei 2019: 276].

The Communists intently built their own power, and were particularly sensitive to authors whose views diverged from the accepted dogma of “dialectical materialism”. They saw – correctly – that the views of Hamvas (even though the latter attempted to approach left-wing thought, albeit never orthodox Marxism-Leninism) could not be integrated into the atheistic ideology of the era, with its thoroughgoing rejection of tradition and spirituality. On one hand, Hamvas’s approach denies materialism and atheism, the most important tenets of Marxist orthodoxy, and on the other hand, Hamvas’s personality was also declared “unreliable”, because he could not bear the straitjacket of party

---

³ Ágnes Heller, a leading Hungarian philosopher who recently deceased and whose influence on contemporary Hungarian philosophy is substantial, – one of Lukács’ spiritual heirs, said: “I consider the works of Béla Hamvas to be very mediocre. He has some interesting ideas, but I don’t think of him as one of the major philosophers” [Cited by: Weiner-Senyei 2019: 280–281].

⁴ Philosophers as diverse as Schelling, Schopenhauer, Nietzsche and Bergson are subjected to unrelentingly violent treatment by Lukacs. For the latter, all of these unconventional and metaphysically-oriented philosophers constitute proto-fascist exemplars of Romanticism.

discipline, and the atheist-materialist “beautiful new world” imagined by communists was just as alien to him; the fanaticism of “classless” society or the comical, superstitious belief in “progress” very typical of orthodox communists never much appealed to a thinker as free-spirited as Hamvas.⁵

Lukács, by attacking practically the entire work of Hamvas, Hamvas’s approach and way of thinking – on the basis of his biased points of view, undoubtedly did his best to declare Hamvas an undesirable person not only of the communist system, but also of Hungarian culture, by declaring a publication ban. And the post-Marxist tradition that lives on today cannot, or does not even want to, step out of the shadow of the judgment of its most famous intellectual executioner.

TRADITION. HAMVAS’S “SCANDALOUS” ANTI-MODERNITY

However, there is another and perhaps more important factor, owing to which Hamvas’s oeuvre remains, as it were, unacceptable or difficult to interpret for the Hungarian philosophical establishment. This factor is even more diverse and multifaceted than the “complicating” role of still-present post-Marxism. One of its essential elements stems from the fact that – in the words of philosophy historian Dezső Csejtei – Hamvas’s philosophical portrait is undoubtedly one of those that are:

“[...]at best only on the way – half way – to achieving the version of the sculptural portrait of Western European philosophical existence.” Csejtei also asks the question, “[w]hat reasons can this be traced back to, what is it due to [...] the ‘distorted’ quality of Béla Hamvas’s philosophical portrait?” [Csejtei n. d.].

And in his answer, we also find the truly essential insight that sheds light on one element of the Hamvasian view of existence, *Weltanschauung*, as well as on the general situation of philosophical thought in Hungary:

“Among many other things, the fact that he had to create and shape himself from nothing, without any antecedents or continuity. [...] Here is the root of the monstrosity: what is missing is the background, the base, the cultural continuity. A Kant, Dilthey or Gadamer could become an embodiment of a culture’s perfect image, not least because they were able to stand on the shoulders of hundreds of previous professors practicing the philosophy profession at a high level; behind the genius there is always a high average professional standard” [Csejtei n. d.].

---

⁵ The book of Hamvas and his wife – writes Tibor Weiner-Sennyey – “was already preceded by the serious debate” – in the journal *Diárium* and elsewhere – in which “Lukács’s vulgar-Marxist turn” was discussed. And the discussion on Lukács in the *Diárium* was preceded by one of the most important mini-essays (or pamphlets) of Béla Hamvas, *Ne üljetek füstparipára!* (Do not Ride a Ghost-Horse) in which he warned his contemporaries not to follow blindly the illusions of the current age” [Weiner-Sennyey 2019: 270].

However, this is only one side of the problem, although it is undoubtedly real and sociologically important. Another and even more pronounced aspect of the problem, which is even more difficult to solve, and perhaps even more problematic for the Hungarian philosophical tradition, lies in the fact that following his own ‘universalistic orientation’, Hamvas made the notion and ideal of Tradition a part of Hungarian philosophical discourse. What Hamvas understands under “tradition” is something very different from the general sense of the word as used in social science, cultural studies or philosophy. Influenced by traditionalist thinkers such as René Guénon, Julius Evola and Leopold Ziegler, tradition in Hamvas functions as a sort of intellectual common ground is shared by all of humanity, a primal and foundational order of existence. It is a notion that cannot be grasped from the angle of progressivism or evolutionism. Nor can it be reconciled with the prevalent existential experience of modern humans, who see themselves not as a link in the ‘great chain of being’ (Arthur Lovejoy) but as atoms, conceived of as being essentially biological entities, irrespective of whether subjects themselves recognize the possibility of transcendence.⁶

‘Tradition means an order pre-existing Creation’, Hamvas explains, ‘that was, is, and always will be identical and valid for all possible worlds and the entirety of existence’ [Hamvas 1992: 170]. In other words, what Hamvas chose, at least from the mid-1930s onward, as the cornerstone of his overall philosophical thought and outlook was a notion of eternal values fundamentally at odds with the rationalistic and materialistic tenets of modern science and philosophy. Moreover, Hamvas’s concept of Tradition is diametrically opposed to the decisive experience of modernity: that of liberation from the shackles of hierarchical medieval society and, closely associated with it in natural science, of the dismantling of the medieval, hierarchical view of the cosmos.

A key feature of the modern experience is anarchy, literally the sense of being without an *arkhé*, which does not follow from materialism so much as it actually expresses the absence of a fundamental *principium*. In this experience of modernity, the hypostatized but essentially abstract “matter” in various schools of scientific rationalism (materialism, naturalism) regularly dissolves into nothingness and the absence of meaning. This fundamental experience has been characterized in lucid terms by László F. Földényi, a contemporary Nietzschean-postmodernist Hungarian philosopher, in an essay critiquing Hamvas, as the ‘anarchy that is the fundamental state of being, rather than simply a form of confusion to be dispelled, an “anomaly”, or an emergency capable of being described in terms of politics and sociology’ [Földényi 1990: 149].

According to Földényi, Hamvas does not understand, does not feel, or indeed is not willing to understand and feel this basic experience, his thinking

---

⁶ Of course, this cosmology is strictly speaking unscientific in our age and does not correspond to the predominant cosmology accepted by the regime of quantum-mechanics or evolutionism. That being said, there is an increasingly vehement reaction presently under way, which seeks to ensoul and enliven the cosmos once more. A sign of this is the increasing scholarly interest in animistic, even vitalistic ontologies. The Western outlook, which reduces nature to unconscious matter, has never been valid in many parts of the world.

is therefore flawed on essential points, and by consequence weak, superficial and unacceptable. In other words, Hamvas stubbornly remains a metaphysical thinker, a philosopher of order failing to see that since “man cannot withdraw himself from the universal disintegration; even when he tries to cover chaos with the mask of order, he is still a prisoner of complete anarchy” [Földényi 1990: 149]. According to Földényi, this is why Hamvas’s approach “[...] at the most unexpected points assumes the pose of a schoolmaster, and instead of an embracing arm, we see a willing index finger. The loving voice is replaced by the strictness of a missionary, a Socrates by Thomas Aquinas” [Földényi 1990: 150].

A person who rejects the order of the universe and existence in a higher sense and its meaning beyond the mere human individual is naturally averse to value judgments similar to those of Hamvas. In them, he only discovers something that does not agree with his personal experience and can only come from some kind of confusion, “lack of clarity” or, worse, from tyrannical arbitrariness. After all, the essence of such value propositions is precisely that hierarchical moment, the one that the modern subject does not see or find in existence or simply denies [Földényi 1990: 163].⁷

These non-modern motifs of Hamvas’s basic approach, i.e. not emphasizing the contingency, chaos-like nature, leveling or anti-hierarchical aspects of existence, alienate philosophers who internally identify with one of the most important core-experiences of modernity – that is, Nietzsche’s “God is dead” experience. Hamvas’s anti-modernity is therefore both outrageous and scandalous for them. “A tone that does not tolerate contradiction silences those who start to doubt” writes his critic. “Hamvas in this case [...] does not surpass chaos, but remains below it, and tries to hide this with the help of forceful, supposedly clear statements” [Földényi 1990: 156]. All of this supposedly indicates the “superficiality” of the author, but in extreme cases, it also shows his tyrannical, even greedy nature. Hamvas did not accept the dogma of materialism – which is frequently disguised as skepticism. This was one of the primary philosophical reasons the writer Győző Határ remembered Hamvas, his former “friend” and mentor, in a spirit of undisguised mockery and iconoclastic rejection.⁸

---

⁷ It should be noted that years later, the same author also published a study showing Hamvas in a much more positive light, where, in addition to presenting Hamvas’s perception of Tradition and praising his courageous attitude as a thinker, he does not actually have any critical insights about him. This, at least as it remains unexplained, is strange [see: Földényi 2008: 251–261].

⁸ In his chapter Határ described Hamvas as an intellectual tyrant, and also as “a superficial syncretist who reads everything together, and a philosophical dilettante.” The essay in question was published in a volume, dedicated to the memory of Hamvas. We will only indicate that, besides the ideologically of biased Marxist analysts, these kind of critiques also exist regarding Hamvas. The only question that remains is which philosopher is actually sitting on the “Cutty-Stool?” Hamvas or Határ? [see: Határ 2009]. This question is far from irrelevant. As Ferenc Buji notes regarding Határ’s broader anti-religiosity, “in order for someone to study something which they more or less deeply despise, something like perversion is required. Because it cannot be said that Győző Határ is not interested in mysticism; no, he is very interested, but this interest is a counter-interest” [Buji, n. d.]. Much the same can be said of Határ’s intellectually perverted “counter-fascination” with Hamvas, which goes well beyond the scope of scholarly criticism and strays into the territory of visceral hatred.

However, it is an undoubted fact that during the 20th century, not all Hungarian philosophers were averse to hierarchical concepts of existence, the postulation of the concept of God, and not all of them derived the universe and the laws of existence from mere “chaos”. Among others, we may mention academically-oriented metaphysical philosophers of the period such as Baron Béla Brandenstein, József Halasy-Nagy, Ákos Pauler and Sándor Tavaszy (all of whom, along with Hamvas, were later excluded from the post-World War Two Hungarian philosophical canon). The obvious question may naturally arise in this connection. Why were even the philosophers who accepted a *meta-physical absolutum* in principle averse to Hamvas? Why don’t we find, at least in large numbers, among Hamvas’s admirers those Hungarian thinkers who, perhaps based on some Christian denomination, were themselves interested in a kind of “philosophy of order”?

There are several reasons for this. On one hand, one possible reason is Hamvas’s general rejection of established churches – at least the large historical churches – and his sharp criticism of Christianity as historical Christianity, grounded primarily in a reading of Nietzsche and Kierkegaard. A key motivation on Hamvas’s part is a “Gnostic” reinterpretation of Christianity, a strand that is inseparable from his spiritual affinity with Hermeticism [Kecksés 2023]. From the point of view of Christian denominations, if we understand and interpret it at least according to the rules of their dogmatics, Hamvas represented a heterodox perception of Christianity. Hamvas’s philosophy, with its openness to the occult, was scandalous to many conservatives too. In this regard, Gábor E. Szőnyi’s observation is on point: “the occult philosophy flourished mostly in periods of schisms and crises”: it is as much a product of crisis and decay as its remedy [Szőnyi 1996: 39].

And finally, another reason may be that Hamvas placed the idea of Tradition and not simply religion, faith in God, or the duality of creator and creature at the forefront of his interest. In addition to non-theistic, non-personal concepts of the divinity, the fullness of the Tradition also includes the possibilities of expressed “non-dualism.” (See for example: Advaita Vedanta, Kashmir Shaivism, various schools of Mahayana Buddhism). Also a case in point is the interpretation of the idea of Tradition, which was first interpreted by Hamvas under the influence of the Italian traditionalist philosopher Julius Evola and subsequently, French philosopher, occultist and Sufi mystic, René Guénon, and later in a form that can be integrated into a “gnostic” understanding of Christianity, along the lines of Meister Eckhart, Jacob Böhme, Franz von Baader and Leopold Ziegler. This brand of syncretistic heterodoxy takes one quite far from the general understanding of religious philosophers and the usual frameworks of Catholic, Calvinist or Lutheran philosophical and theological thought.⁹

---

⁹ In Hamvas’s view, the existence is Christianity is that the reality of God and the reality of the soul are one [see. *Béla Hamvas: Scientia Sacra III. Christianity*]. This is a rather unusual, one might say “heretical” idea from the point of view of the dogmatics of established Christian churches and very poorly supported by their main directions. Historically, such claims were raised in the case of mystics suspected of being heretics, such as Meister Eckhart and the Carmelite monk, St. John of the Cross. At the same time, in other respects, the idea of Tradition can be formulated

“ORIENTATION TOWARDS THE WHOLE” – HAMVAS AND THE HUNGARIAN PHILOSOPHICAL ESTABLISHMENT

It is also clear from what has been said so far that Béla Hamvas cannot be interpreted without taking into account his worldview, religious and ideological persuasions (or lack thereof) and various intellectual fixations. The intellectual context of the first third of the 20th century was especially well-suited to the revival of occultism and traditionalism. As Szőnyi observes, “apart from the world wars, the great economic crisis and other cataclysms which they experienced, the strongest impetus towards the occult was for both the vividly apparent failure of nineteenth-century positivism, the epistemological crisis, the reversal of the seventeenth-century scientific revolution, the philosophical traps hidden in both Descartes’ rationalism and Kant’s idealism” [Szőnyi 1996: 40].¹⁰

If we start from the fact that philosophy is a discipline operating with certain discursive-rational conceptual frameworks, terminology, language games and trends defined mostly by historians of philosophy, then it should come as no surprise that philosophy as a system polices its borders. Not all thinkers are necessarily philosophers. Those who diverge from the accepted language games of academic philosophy to a great extent are excluded from serious scholarly consideration. Béla Hamvas cannot really be called a philosopher, if under this we understand a work or body of work intended to function as a philosophically-coded product accepted and codified by philosophy and subordinated to an academic system of discursive power.

However, as Katalin Thiel notes, Hamvas himself would have objected to this kind of definition of philosophy.¹¹ If philosophy is really “just” a profession, an expertise, a scientific discipline and nothing more than that, then Hamvas is definitely not a philosopher. At the same time, in terms of content, Hamvas’s work is obviously philosophical in nature – and in all probability, he

---

much more strictly, precisely and consistently than the one formulated by Hamvas. This is exactly what Hungarian traditionalist philosopher András László did, for whom Béla Hamvas was “a beloved and respected paternal good friend” [László 2009: 202]. László formulated the idea of Tradition in a much more coherent way than Hamvas, following Evola rather than Guénon and Ziegler. László also emphasizes that “Hamvas’s oeuvre is a wonderful literary masterpiece, an opus, a perfectly tailored, unique ensemble of products, and at the same time, from a traditional point of view, it is incoherent, incompetent and inconsistent in many respects” [László 2009: 204].

¹⁰ This tendency was by no means restricted to the Central European or Hungarian intellectual context. The aftermath of the First World War drove an immense revival of previously rejected currents, such as occultism and astrology throughout Europe [see: Sutcliffe 2007]. We may also reference a new openness towards “Eastern” forms of spirituality. Tagore, for example, was a best-selling author in this period. Interestingly, the latter in particular drew the ire of both Hungarian conservative Christian philosophers and that of the Marxist Georg, too. The latter wrote in 1922 that “Tagore’s enormous popularity among Germany’s intellectual ‘elite’ is one of the cultural scandals occurring with ever greater intensity again and again – a typical sign of the cultural dissolution facing this ‘intellectual elite’” [Chatterjee 1988: 153]. On the other side, Hungarian conservative philosopher and theologian Sándor Tavaszy viewed Tagore’s popularity, especially among middle-class women, with angst, interpreting this trend as the sign of the crisis of Christianity [see: Tavaszy 1923]. Ironically, Hamvas would not have disagreed with such a view.

¹¹ “Hamvas did not call himself a philosopher” [Thiel 2002: 22].

would have considered himself one, in the archaic i.e. original sense. If by the word philosopher, one does not mean a person who practices a philosophical discipline developed during the development of modern science in Europe, a specialist, but a “lover of wisdom” – i.e. a “*philosophos*” in the Platonic-Pythagorean sense – someone who transforms himself by cultivating wisdom, for the love of wisdom and not merely serves and represents the accumulation of knowledge, but a life practice understood in the Platonic-Socratic sense, Hamvas can indeed be called a philosopher.¹² “Hamvas”, Szőnyi writes, “never thought of mixing the spheres of natural science with that of hermeticism and claimed that the investigation of nature was confined to the surface of the material world, not even approaching the real, deeply meaningful processes” [Szőnyi 1996: 32]. At the same time, Szilárd Farkas rightly notes:

“Despite the fact that we have to define a significant part of the Hamvas – corpus as a work of fiction, we must not ignore it in any way, as we can read in the defining historical work of Hungarian philosophy written by Judit Hell, Ferenc L. Lendvai and László Percz, ‘literature is not some kind of supplement to philosophy, he considered it an adequate solution for overcoming the crisis and the search for tradition.’” [Farkas 2020: 119].

One can also fully agree with the assessment of Katalin Thiel, who writes the following:

“From Hamvas’s essayistic writings, the affirmative philosophical basic position can be outlined quite well, the essence of which is that certification-type philosophy is not an end in itself, but a life practice to be realized” [Thiel 2002: 9].

After studying the *oeuvre* of Béla Hamvas, it can be stated: his efforts of cognition in the broadest sense can be considered truly outstanding, almost

---

¹² Hamvas wrote the following lines about one of his intellectual role models, in the second half of the 1930s, Julius Evola, in his study *Modern Apocalypse*: “[Evola] is in some respects an archaic philosopher in that he is universalistic and naïve. Evola is not a so-called specialist: he is not a psychologist, not a sociologist, not a historian, he does not deal with epistemology, he has no biological, aesthetic, political, moral, or philological main aspects. The object of his thinking: the “whole”. Not only culture, but also man; not only nature, but also the supernatural; not only the soul, the spirit as well; not only life, but also that which is beyond life. And not all this separately, individually, but all together. This is what is naïve about this modern type of thinker. He watches it all together. He doesn’t know specialist issues or differentiation. It is akin to the thinking of Heraclitus or Empedocles: archaic.” This definition could also be a self-characterization on the part of Hamvas, if the word “naïve” is understood in the right way. Elsewhere, Hamvas puts it this way: “No one can say that Spengler’s *Untergang* or Evola’s *Rivolta* are objective books, but no one can say that because they are lyrical, they are worthless. And the value in them is precisely that lyricism, this attitude. The personality is what justifies and proves that these people really experienced history, themselves, personally. That’s what’s great about them – the “existential” [Hamvas 2007: 290]. It however must be emphasized that Hamvas did not usually agree with Evola’s rightist political views. In this regard, Hamvas’s general attitude to politics is situated closer to the more apolitical of the traditionalists, such as Frithjof Schuon, Leo Schaya and René Guénon.

unparalleled in the history of Hungarian philosophy. But they deserve serious attention and recognition not only among the leading Hungarian thinkers of the 20th century, but also internationally. Hamvas's "orientation to the whole", his rejection of scientific specialization in the first place, may have been the most important "obstacle" to his becoming a philosopher in the usual, European, academic and modern sense. As Árpád Szakolczai notes correctly, "Genuine order cannot be produced by an abstract, analytical mind. Hamvas explicitly set up his ideas against the three main activities of the speculative intellect: analytical dissection, the requirement of proof and doubt. Instead of separating and dissecting, it is necessary to consider things in their interdependence" [Szakolczai 2005: 112]. There is no doubt that both his intellectual powers and his analytical and synthesizing skills, as well as his ability to express his thoughts virtuously, the presence (and virtue) of his courage as a thinker would have made Hamvas suitable as a philosopher, in the usual sense of the word. Hamvas, however, knowingly rejected the professional framework of being a philosopher, consciously assuming the role of an intellectual "outsider."

An author of essays, studies and novels, Hamvas possessed a vast scope of erudition that was truly universal in all possible senses of the word. Beyond the exponents of modern and premodern philosophy proper, he was deeply interested in theology (not just that of Christianity but especially of Hinduism), mythology (Buddhist and other mythologies in addition to Greek and Roman), the history of religion, psychology, theoretical physics, sociology, social theory, historical science and mathematics.

In addition, Hamvas was committed to the synoptic or holistic view of the sciences and cultural phenomena from an early age. "Superficiality", the accusation often mentioned by critics who do not sympathize with Hamvas, stems from this point of view. But this is perhaps partly the cause of the criticisms that can be called justified in relation to him, which highlight his philosophical errors and factual mistakes arising from the universal orientation on the other hand, and the "excessive" need for subjectivity of the Hamvasian approach, which really makes certain analyses one-sided in the Hamvas *oeuvre*.¹³

Hamvas's "universal orientation" was of a philosophical nature, insofar as the concept of philosophy with an expanded meaning in terms of time and semantics could be the one that best reflects Hamvas's specific view. Undoubtedly, his novels have a philosophical approach, just like his essays, glosses of his studies and aphorisms. His perspective is primarily philosophical – and not literary or scientific in the rationalist sense of the word, even when he talks about natural science and even when he talks about world literature, the theory of the novel, Tradition or the history of religion. However, if we examine the relationship between Hamvas and philosophy in the closest, most concrete sense, we can say that Hamvas very closely followed, observed and constantly read the philosophical developments of his own time. He reflected on them

---

¹³ "...Hamvas is wrong in presenting the details in several cases, – writes Botond Szatmári – "but never in the whole, he perfectly captures the essence of the various sacred traditions" [Szatmári 2019: 139].

and held a special dialogue with the representatives he considered most important. So Hamvas cannot be called a “philosophical dilettante” (Győző Határ).

However, Hamvas – and this is already evident from Hamvas’s specific image of philosophy, which can be seen in action at the debate meetings of the Hungarian Philosophical Society led by Baron Béla Brandenstein, and in his occasional speeches during the meetings of the Society in the 1930s and 1940s – even then he understood philosophy as something that if not completely opposite, it is only partially identical to what is generally considered philosophy in Europe, in Hamvas’s time, and even today.

What Hamvas considers his primary object is the investigation of the *fundamental questions* of philosophy, focusing his inquiry on the core issues and principles of metaphysics, dismissed as ‘pointless questions’ by certain positivist thinkers such as Rudolf Carnap. Thus, he is first and foremost interested in the true nature of existence described with concepts such as *God, consciousness, life, death, immortality, soul* and *spirit*. The basic condition for this is the courage to ask again and again those primal questions that are obviated or foreclosed by dogmatic views.¹⁴ This is the archaic, or at least the pre-modern philosophical quality – not in the sense of primitiveness or the so-called “prelogical thinking” – that Hamvas, after getting to know the idea of Tradition from the writings of Evola, Guénon and Ziegler from the second half of the 1930s in all likelihood, was already consciously trying to represent. This is also reflected in Hamvas’s philosophical approach, which, in addition to the focus on the whole and an intense interest in the sciences, reached the point of explicit and even sharp criticism of modern science or, more precisely, scientism.¹⁵ Not by chance, since it is modern – that is, materialist, atheistic, reductionist and downright anti-spiritual science in Hamvas’s interpretation (which is not based on Tradition, but on the basis of the “chaos” alluded to by Földényi). His criticism of science is also behind Hamvas’s efforts to put metaphysics, which in the eyes of the main line of modern science and its most significant representatives – either in the sense of outright denial or simple neglect – is considered to be beyond the focus of the investigation.

Hamvas noticed early on that the triumphant science of the 19th century, which considered religion and metaphysics to be ultimately “belonging to humanity’s childhood” or simply banished it to the world of superstition, was increasingly venturing into the area formulated by the logical positivists as “metaphysical judgments, that is, he himself begins to formulate propositions about the meaning of life. Hamvas therefore perceived the hidden religious,

---

¹⁴ By the way, Heidegger, who is recognized by the contemporary philosophical profession, also rephrased the question in “why is there something rather than nothing?” and called it “the fundamental question of metaphysics” [Heidegger 1959: 7–8].

¹⁵ This intense criticism of scientism is by no means unique to Hamvas. We may mention Henri Bergson, Edmund Husserl, Max Scheler, Alfred North Whitehead as contemporaries who also penned very insightful critiques of the dominant scientific outlook, although all three mentioned philosophers believed in the possibility of redeeming, reforming or transforming science to make it more compatible with a more dynamic, Heraclitean outlook, moving away from reductionist atomism towards either a holistic-organistic or, in Husserl and Scheler’s case, personalist cosmology.

dogmatic and ideological nature of modern science. He also observed the fact that modern science produces a (naive) explanation of the world, which can actually be translated into the propositions of materialism in the philosophical sense, often without the scientists in question even knowing what philosophical materialism is.¹⁶ The philosophers mentioned by Hamvas as the greatest, such as Nietzsche, Schopenhauer, Bergson, Heidegger or Klages, all – albeit in different senses and degrees – were critical of the natural sciences, especially the absolutization of scientific rationality, and their influence can also be seen from the fact that how Hamvas, at a meeting of the Hungarian Philosophical Society, formulated his view on the specific tasks and nature of philosophy:

“In today’s philosophy, nothing is as essential as form. [...] Many people say we are not strong enough to create systems. It’s a shame to make such statements. Fifty years ago, the believer of the theory of progress would have thought to have discovered an achievement in this phenomenon as well; today the believer of the dying culture judges it as a sign of agony [...] Modern philosophy does not like the system. [...] Modern philosophy is essay-like. [...] Essay is an experiment. In other words: try. Actually a comment. [...] a short, clear, simple, direct, well-written comment against the cumbersome and messy, abstract and hardly followable systems thinking. [...] a hundred well-written lines are more than a hundred poorly written pages” [Hamvas 2019a: 265].¹⁷

“The essay”, Katalin Thiel puts it, “in this context, is a rebellion against classical philosophical prose that uses a traditional set of terminologies and a categorical network. It can also be said that Hamvas deliberately chose the essay as his genre, since it seems that this was the only available form for him to express what he had to say that broke with traditional basic schemes” [Thiel 2002: 13].

Like Heidegger and Klages, Hamvas noticed early on – and much more keenly than most contemporary Hungarian intellectuals, for example László Németh,¹⁸ who criticized Hamvas in relation to the criticism of science, that science has created a latent ideology. This ideology, like religion in the pre-Enlightenment era becoming an all-pervasive presence, that *seems* to be a fair explanation of the world shared by the general consensus. It therefore seems to be something, which, even if it is not clearly realized by individuals living within the worldview of modern science, is the “standard of truth”, the “absolute reality”, which is “guaranteed” by individual and collective experience. Hamvas stated in this regard in his article *Philosophy Today* that “[...] philosophy

¹⁶ Naturally there are many counterexamples, such as Heisenberg, Bohr and Eddington.

¹⁷ “After reading these lines”, – András Lengyel adds, “if we also consider Hamvas’s first comment, one cannot help but notice that here he draws the consequences of the impossibility of knowledge. Instead of the system logic that becomes self-sufficient, he says, the essay is now the only decent form of expression” [Lengyel 2005: 94].

¹⁸ See László Németh’s criticism of Hamvas: *Golden Age and Wolf’s Teeth* [Németh 1997: 38–43].

is not a science. Science has no style, nor does it need one” [Hamvas 2019a: 265]. and since, using the traditional Platonic categories, Hamvas characterized science with knowledge (*episteme*) and philosophy with knowledge (*doxa*), sharply opposing the “democratic” idea of objectivity of modern natural science, he declared: “Knowledge can only be personal” [Hamvas 2019a: 265].

Indeed, Hamvas believed – and this is reflected in his article *Science-religion and Religion-science* as well as in his several contributions at the meetings of the Society¹⁹ – that science, in addition to being built on a series of implicit logical and epistemological presuppositions, is just as much based on metaphysics as other worldviews. However, the denial of subjectivity and the subject in the metaphysical sense presents the worldview of science in a falsier light than ever before.²⁰

He correctly saw that negations are implicit statements just as much as most statements contain one or more negations – at least according to the rules of “Aristotelian” logic – and this logical paradigm is the one on which modern science has mostly thought and thinks.²¹ At the same time, Péter Balassa rightly notes that Hamvas was not anti-science in general; rather, he opposed materialist science specifically, that is, the materialism of science, rather than science in general, and the openness traceable in Hamvas to interpret certain trends and theories, expressed within modern natural science in a direction towards analogies of archaic metaphysics.²²

Hamvas’s focus on metaphysical questions in the field of philosophy did not simply stem from his belief in God or his religious attitude (because in the 1930s, Hamvas could not be called an unequivocally religious Christian), but rather from this critical attitude towards modern natural science, a “skepticism against skepticism”. It is this Socratic “wonder” that opens the increasingly concrete horizon for Hamvas. In this, his skepticism towards a science, which primarily validates itself through the applications of technology, was already increasingly felt worldwide by the 1920s and 1930s – arising from the beginning

---

¹⁹ As András Lengyel writes – “Two of the six contributions were made by Hamvas in 1939, two in 1941, and two in 1943. On May 9, 1939, Hamvas lectured on Heidegger’s existential philosophy, on October 10 Individuality and Fate, on May 6, 1941 The History of Philosophy, on October 7, Contemporary Philosophy, on March 2, 1943, Religious Wisdom, and on May 4, a discussion evening entitled “The Future of Philosophy” took place. Hamvas always expressed his own point of view, reflecting on the given issue as a whole [Lengyel 2005: 88].

²⁰ “Science is also a type of religion, especially if it comes up with the demand to provide answers to the problems that religion used to answer. Yet part of science does exactly that. If it says more than just material, it becomes a spirit and a life-transforming force. [...] The “factuality” of science – the most uninteresting. It is not truer, only its preconditions are stricter: data, facts are the prejudices of modern science, the scientific method is a built-up system of prejudices [Hamvas 2019b: 119].

²¹ In the 19th century, the main thing about natural sciences was not what they discovered, what they proved, what they justified, but that they took a stand against eternal life, which was branded as superstition and declared that human life would become nothing, just as worms become nothing, cultures and celestial bodies” [Hamvas 2019b: 119].

²² “The fact that the natural sciences still consider this Newtonian model, which has shrunk to a borderline case in natural science, to be scientific, is partly because they misunderstand themselves: their subject is not primarily nature; and partly because of the ignoring of the consequences of the modern physical worldview”. According to Balassa, Hamvas’s “view of reality” can be compared to that of the most recent physics (Einstein, Bohr, Heisenberg, Weizsäcker)” [Balassa 2009: 77].

of the technical transformation of education, modern culture, the press and the world, resulting a disillusionment and a need for a truer knowledge emerges.

Hamvas's true intention can also be grasped in this: he is not anti-science, but a man who loves science, but this science is *Scientia Sacra*, "sacred science" and not materialism and ideology dressed in the garb of science. It is a true philosophy, a knowledge that does not leave out the *subjectum*, and knowing that objectivity and subjectivity are ultimately one in the act of cognition. As András Lengyel notes, based on Hamvas's conduct as a philosopher, in the narrower sense, by his six speeches at the meetings of the Hungarian Philosophical Society, he seems to be a significant "thinker-writer" who is receptive to the current problems of philosophy and its most prominent, leading representatives, who reads and translates them in the original.

"Béla Hamvas's image of philosophy and his own philosophy behind it, which ultimately constitutes this image, is not an ordinary, scientific experiment; he stands almost alone in Hungarian philosophy before 1944. At the same time, this experiment is not without its peers in recent European philosophy. He belongs to the great line that starts with Kierkegaard and Nietzsche and culminates in the contemporary "existentialists", above all in Jaspers – he is primarily related to them and in several points parallels Heidegger after the "turn" [Lengyel 2005: 99].

According to Katalin Thiel:

"[...] a well-defined conclusion can be drawn from the oeuvre, namely that the Hamvas oeuvre is a philosophy that is primarily connected to the current of European philosophical history, feeds from it, and then, moving far beyond this motive, takes an original position regarding the most fundamental questions of human existence and modern life" [Thiel 2002: 9].

THE PHILOSOPHER IN THE MODERN APOCALYPSE – THE SIGNIFICANCE OF BÉLA HAMVAS FOR HUNGARIAN PHILOSOPHICAL THOUGHT

Above all, Béla Hamvas spoke a "striking voice" in Hungarian philosophical thought. A voice that had no real antecedent or parallel, at least in the history of Hungarian philosophy. In vain Hamvas connected with several others, first with Károly Kerényi, then with Nándor Várkonyi, later with Sándor Weöres, Béla Tábor and Lajos Szabó. The personalities listed here: philologists and philosophers, poets, thinkers were in some sense able to hear the "striking voice" of Hamvas – and through Hamvas to connect to the idea of Tradition in a broader sense – their individual habits, education, interests and methods of formulation, at the same time they were also diverted from the guidelines represented by Hamvas. There is no doubt that personalities similar to them could sense in a similar way to Hamvas, they could deeply experience the crisis of modern existence, the "modern apocalypse" which word, *apocalypse*

has a double meaning: the revelation, the showing of things that have been hidden for a long time, and the other, today more frequently used meaning: the meaning of cosmic-scale destruction.

For Hamvas, human civilization has been in serious decline since the advent of the “Axial Age” around 600 BC. As Szakolczai writes, “for Hamvas, the Axial Age was not a sovereign, autonomous development, but a symptom: a product of unprecedented confusion, chaos and decline. It grew out of a truly epochal event, a widespread collapse and dissolution of order” [Szakolczai 2005: 110]. Many traditionalist critics of modernity have written about the *Kali Yuga*, dark age or “Iron Age”. However, it is unique in the way in which he diagnoses the depth of the civilizational crisis. Or to confront the crisis, the crisis of the entire modern existence, in such an unvarnished way and, when appropriate, to oppose it. On one hand, all of this can be traced back to the fact that Hamvas’s ability to see the essence was perhaps stronger than that of any other contemporary Hungarian thinker. However, as a result, sometimes the ability to skim over the details manifested itself more strongly than in others, the inaccuracy, the strong presence of emotions and, at the same time, a sometimes excessive momentum, which here and there led to certain sketchy spots and obscure points of the huge picture he drew – providing a basis then to unfair criticism.

The other point is also more closely related to the ability to see the essence, and to the real rarity of the true ability for this. It can be traced back to the fact that idea of Tradition raised again in the 20th century, could not take root deeply enough in Hungary and Central Europe (as well as elsewhere in Europe). Thus, those who were connected to the Tradition in this hemisphere remained in some sense cultural outsiders. In addition to the generally reduced vision of the essence, this circumstance can also be explained by the fact that Europe, including Hungary, has been part of the Christian-Western cultural circle for at least a millennium.

In accordance with the doctrine of extra *Ecclesiam nulla salus*, ecclesiastical Christianity, which is called to represent the metaphysical meaning of existence in this cultural circle, – similarly to Judaism and Islam – was reluctant to assume the essential kinship of religions that differ from each other on a phenomenal level, or perhaps to recognize them equally to Christianity. On the other hand, in a Far Eastern cultural environment – such as we find, for example, in the cultural circle of Hindu and Buddhist traditions – the idea of assuming the quasi-identity existing in the transcendental background of different religions is, if not common, much less foreign. It is no coincidence that René Guénon elaborated the idea of the Tradition based primarily on Hindu sources,²³ and in connection with the explanations he used a lot of terminology of Hindu origin [Guénon 1945]. Tradition and the ideal of traditionality reject the idea of evolution in every respect, if we mean biological, social and spiritual evolution, the “slow turn of things to the right” or something similar. Hamvas’s essential and conscious anti-modernity can also be related to his

---

²³ Although Hamvas learned about the idea of Tradition from Evola, he later interpreted it more in line with Guénon’s position.

heroic and more or less coherent opposition to his own time, the most characteristic ideas of the time, the life practice of modern humans, as well as the “fluctuation” and uncertainty of the post-war years. This opposition strongly left its mark on Hamvas’s view of philosophy, on his thoughts expressed in relation to philosophy in the narrower sense. Those philosophers who somehow tried to bring their own field closer to science, to the scientific way of thinking – and this is to the significant majority of Hungarian philosophers of the 20th century, with varying emphasis and sense, but it still seems true today – are almost preordained to differ in their views from Hamvas, who sharply separated philosophy and (modern) science and wanted to return to a pre-modern way of life and mode of being. Modern science, and modern philosophy, the modern humanities in general, the *Geisteswissenschaft* in Dilthey’s sense, still consider specialization, focusing on the narrowest subfields possible, to be their constitutive disciplinary ideal.

The so-called “scientific method” in the *Geisteswissenschaft* [*Humanities*] – which was already criticized extensively by more well-known figures such as Husserl, Heidegger and Dilthey – envisaged the exclusion of subjectivity or its reduction to a minimum, and the cultivation of the humanities in the sense of the ideas and ideals of modern natural science. Hamvas’s philosophical contemporaries themselves mostly came from this tradition of thought, belonging to the academic and scientific world. Thus, they could very little identify themselves with the Hamvasian thinking, or at least evaluate it in a balanced way. With the exception of Katalin Thiel and Anikó Kurucz’s work on Hamvas, there is hardly anybody working in professional philosophy who did not misunderstand Hamvas’s true direction on one hand, and was also willing to interpret it according to his original intentions on the other hand.

Although recently several smaller studies, fundamentally sympathetic to Hamvas, have been published by representatives of the philosophical profession (for example, Péter Zóka, Róbert Somos, Ildikó Veres), these analyses focused little on a comprehensive understanding of Hamvas philosophy, rather touching upon smaller topic.

However, there was also one reception of Hamvas by professional philosophers, even in the 1980s, which captured the essence of Hamvas’s philosophy correctly, with a broad perspective and at least not in a misunderstanding. It is Péter Balassa’s 1986 study entitled *The description of a way of speaking – for Béla Hamvas’s reading*, which has already been cited several times in this study. Among other things, Balassa highlights the following:

“[...] Béla Hamvas was one of the most courageous intellectuals of the century in Hungary, insofar as he knew and accepted that such a radical course of action would definitely cut off the possibility of acceptance and inclusion. He took upon himself the possibility of complete and necessary misunderstanding [...]”

At the end of our article, we would therefore like to quote Péter Balassa at length, who, in our opinion, captured an important aspect of Hamvas’s

philosophical attitude, approaching it not along the lines of anti-metaphysics (as Földenyi did two years later) but on the crisis of modern existence and the desire to return to eternal ideas.

“When Hamvas *en bloc* describes the culture of two thousand and five hundred years as crisis, and especially, not without reason, one in which he lives, when he does not mean by tradition, what the public consciousness calls it, when he brings to the surface and writes the archaic, invisible history of culture, then he condemns himself to loneliness and the unusual situation of exclusion: the crisis also affects the person who notices it. Can one speak *en bloc*? Can one speak with a voice that no one else dares to speak? These questions are not abstract questions, but always already implicated beneath Hamvas’s trains of thought. Can he refer to the invisible tradition that only works implicitly today? Is it possible to reconstruct the old, archaic – let’s say, a more correct – concept of science? Is science possible in today’s conditions, and for how long can these conditions be taken into account? Is archaic knowledge possible, even if today’s natural science draws surprisingly much from it, if certain of its formulations openly refer to pre-Platonic and Platonic thinking? The new natural scientists, striving for a philosophical interpretation of the results of modern physics: a worldview, actually arrived at a new cosmology, which has similarities in structure and formulation with archaic cosmologies, with the general belief that one should and can speak of the “ultimate One” [Balassa 2009: 81–82].

WORKS CITED AND BIBLIOGRAPHY

- Balassa, Péter (2009). ‘Egy beszédmod körülrása – Hamvas Béla olvasásához’ (Circumscribing a Manner of Speech—for the Reading of Béla Hamvas), in: Lajos Ambrus, ed., *Krizis és karnevál* (Crisis and Carnival) Budapest: Nap Kiadó.
- Chatterjee, Kalyan K. (1988). Lukacs on Tagore: Ideology and literary criticism. *Indian Literature* 31.3 (125): 153–160.
- Farkas, Szilárd (2020). A regény, és ami mögötte van – Hamvas Béla egzisztenciális regényfelfogásának szerepe a válság megoldási lehetőségeiben. (The Novel and What is Behind it – the Existential Understanding of the Novel by Béla Hamvas and its Role in the Possibilities Regarding Crisis-solving). In: Farkas Szilárd, Szemes Péter, Zóka Péter (szerk.), *Hamvas Béla és a hagyomány. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére* (Béla Hamvas and the Tradition. Essays and Articles in memory of Béla Hamvas.) Kaposvár: Pannónia Kulturális Egyesület, 119–149.
- Földenyi, László F. (1990). *A túlsó parton. Esszék, 1984–1989*. (In the Other Side. Essays, 1984–1989). Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Földenyi, László F. (2008). *Az ész álma* (The Sleep of Reason). Budapest: Kalligram.
- Guénon, René (1945). *Introduction to the Study of the Hindu Doctrines*. tr. Marco Pallis. London: Luzac & Co.
- Hamvas, Béla (1992). *Patmosz. II. rész* (Patmos. Part 2) Szombathely: Életünk.
- Hamvas, Béla (2019b). *Krizis és katarzis* (Crisis and Catharsis) Budapest: Medio.
- Hamvas, Béla (2006). *Scientia Sacra III. A kereszténység* (Scientia Sacra III. Christianity). Budapest: Medio.
- Hamvas, Béla (2019a). *Közös életrend* (Common order of Life). Budapest: Medio
- Határ, Győző (2009). Filozófus a szégyenpadon. (Philosopher in the Cutty-Stool). In: Ambrus Lajos (ed.), *Krizis és karnevál* (Crisis and Carneval) Budapest: Nap Kiadó, 237–241.

- Heidegger, Martin (1959). *Introduction to Metaphysics*. New Haven – London: Yale University Press.
- Kecskés, Péter (2023). Astral and Hermetic Symbolism in Béla Hamvas's *Tabula Smaragdina*. in: William Burns (ed.), *Astrology and Western Society from the First World War to Covid-19*. Cham: Springer, 169–182.
- Kurucz, Anikó (2022). *Hang, szó, személy. Hamvas Béla nyelv gondolkodásának filozófiai és poétikai aspektusai* (Sound, Word, Wersona: The Philosophical and Poetic Aspects of Thinking about Language in Béla Hamvas). Budapest: L'Harmattan.
- László, András (2009). Hamvas Béla és a tradicionalitás (Béla Hamvas and Traditionality). In: Ambrus Lajos (ed.), *Krízis és karnevál* (Crisis and Carnival). Budapest: Nap Kiadó, 201–210.
- Lengyel, András (2005). "... szólj Szókratész, van értelme még?" Hamvas Béla filozófia-képe' ("... tell me, Socrates, does it make sense still?": Béla Hamvas'ss View of Philosophy'), *Forrás* 37(10): 87–100.
- Lukacs, Georg (2021 [1954]). *The Destruction of Reason*. tr. Peter Palmer. London and New York: Verso.
- Németh, László (2009). *Aranykor és farkasfogak*. (Golden Age and Wolf Teeth). In: Ambrus Lajos (szerk.), *Krízis és karnevál*. Budapest: Nap Kiadó, 38–43.
- Sutcliffe, Steven (2007). The Origins of 'New Age' Religion Between the Two World Wars. *Handbook of New Age*. Leiden and Boston: Brill, 51–75.
- Szakolczai, Árpád (2005). Between Tradition and Christianity: The Axial Age in the Perspective of Béla Hamvas. In: Johann P. Arnason, S. N. Eisenstadt and Björn Wittrock (eds.), *Axial Civilizations and World History*. Leiden and Boston: Brill, 107–125.
- Szatmári, Botond (2019). Hamvas Béla és a halottaskönyvek bölcselése (Darabos Pál emlékének). (Béla Hamvas and the philosophy of the books of the dead). In: Farkas Szilárd – Szemes Péter – Zóka Péter (szerk.): *Hamvas 30/50 Tanulmánykötet Hamvas Béla tiszteletére* (Hamvas 30/50. Essays, articles for the memory of Béla Hamvas) Kaposvár: Creativ Spiritus Kft., 123–145.
- Szőnyi, Gábor E. (1996). Occult Ascension in Troubled Times: The Ideals of Mankind in Rudolf Steiner and Bela Hamvas. in: Marlies Kronegger and Anna-Teresa Tymieniecka (eds.), *Life. The Human Quest for an Ideal. 25th Anniversary Publication. Book II*. New York: Springer Science+Business Media, 29–45.
- Tavaszy, Sándor (1923). *A jelenkor szellemi válsága*. (The Spiritual Crisis of the Present). Kolozsvár: Minerva.
- Thiel, Katalin (2002). *Maszkjáték. Hamvas Béla Kierkegaard és Nietzsche tükrében*. (Masquerade. Béla Hamvas in the light of Kirkegaard and Nietzsche) Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.
- Weiner-Sennyey, Tibor (2019). *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve*. (The Thousand Faces of Béla Hamvas'ss Life and Work), Budapest: Orpheusz.

INTERNET SOURCES

- Buji, Ferenc. n. d. Határ Győrő, avagy a vallásbölcsélet mélyrepülése. (Győző Határ, or the Decline and Fall of Religious Studies). Available to: https://www.bujiferenc.hu/download/buji2/buji2_04.pdf
- Csejtej, Dezső. n. d. *Bevezető szavak. Thiel Katalin Maszkjáték című könyvéhez* (Introductory Words for Katalin Thiel's book: Masquerade. Available <http://www.c3.hu/~prophil/profi022/bevezeto.html>. Available to: 2022. 11. 02.
- Horváth, Róbert. n. d. *Apolitikus volt-e Hamvas Béla?* (Was Béla Hamvas apolitical?). Available to: <https://www.istenivaros.hu/roberthorvath/hamvaspolititea.html>. Last downloaded: 2023. 11. 02.

ПЕРЕНИЈАЛИЗАМ, КУЛТУРА И МОДЕРНА АПОКАЛИПСА:
ФИЛОЗОФСКА РЕЦЕПЦИЈА БЕЛЕ ХАМВАША

ЗОЛТАН ПЕТО

Национални универзитет за јавне службе

Институт Томаш Молнар

Хунгарија кампус

Лудовика 2, Будимпешта, Мађарска

zoltanp86@gmail.com

РЕЗИМЕ: Бела Хамваш (1897–1968) био је један од најистакнутијих мађарских мислилаца двадесетог века, чији огроман (и до данас не у потпуности објављен) опус представља једно од најважнијих филозофских дела икада написаних на мађарском језику. У облику есеја, студија и романа, Хамваш је показао огромну ерудицију која је заиста била универзална у најбољем смислу те речи. Поред експонента модерне и предмодерне филозофије, Хамваш је радио на раскршћу упоредних религијских студија, теологије (не само хришћанске, већ посебно хиндуистичке), митологије (будистичке и других митологија поред грчке и римске), историје религије, етике, психологије, теоријске физике, социологије, друштвене теорије, историјске науке и математике. Један од најфасцинантнијих мислилаца двадесетог века који пишу на мађарском језику, Хамваш је „сада без сумње део канона” чак и ако још увек није стекао потпуни пријем у пантеон мађарске филозофије. Он остаје, да цитирамо Петра Баласу, значајно „изван еснафа” дисциплине, без обзира на низ студија и монографија објављених о његовом раду почетком 2020-их. Оно што Хамваша чини истински препознатљивим као дисидентског мислиоца је промишљање којим покушава да пркоси науком вођеном начину размишљања модерности, који он назива „сцијентизмом”, у комбинацији са његовом способношћу да артикулише услове овог интелектуалног отпора на најсофистициранијем нивоу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бела Хамваш, хришћанство, модерност, филозофија, сцијентизам, традиција

UDC 27-9(=20)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2490169P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 8. 6. 2024.
Прихваћен / Accepted: 19. 6. 2024.

СХВАТАЊЕ ПОЈМА ЕНГЛЕСКИ НАРОД У БЕДИНОМ ДЕЛУ ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА ЕНГЛЕСКОГ НАРОДА

МАРКО ПИШТАЛО
Пета београдска гимназија
Илије Гарашанина 24, Београд, Србија
marko.pistalo@vbeogradska.edu.rs

САЖЕТАК: Обухвативши целокупно германско становништво Британије заједничким именом (“gens Anglorum”), средњовековни монах и ерудита Беда Венерабилис, данашњег читаоца суочио је са неколико питања: питањем идентификације енглеског народа почетком 8. века када је дело настало, питањем основе по којој је ово „етничко укрупњавање” извршено, те питањем разлога због којег је од свих германских народа на Острву, за епонимне одабрао баш Англе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Беда Венерабилис, црквена историја, енглески народ, Англи, *bretwald*

ЕТНИЧКИ ДИВЕРЗИТЕТ БРИТАНИЈЕ У БЕДИНО ВРЕМЕ

Етничку слику Британије¹ Беда Венерабилис даје већ у првом поглављу прве књиге, а за поенту његовог излагања важан је и географски моменат.² Њиме су обухваћена два острва: Британија (*Brittania*) и Ирска

¹ Осим „Црквене историје енглеског народа”, важан извор за политичку, али и етничку те демографску слику Британије Бединог времена представља и документ *Tribal Hidage*. Реч је о краћем тексту насталом у другој половини 7. века од стране непознатог мерсијанског аутора. Бави се раним политичким структурама на подручју јужно од реке Амбер. Спис је нека врста пореске књиге и помиње 35 племена од којих три нису идентификована. За више у: [Brownbill 1912: 625–648; Yorke 1990]. За више о становништву Британије погледати и: [Чаировић 2007: 167–184].

² Посматрајући концепт енглеског народа као Израиља који склапа савез са Богом, Вормалд у овом опису Британије, нарочито њених природних богатстава види реферисање

(Hibernia). Различiti narodi koji tu žive, a koje Beda navodi, nisu stubovi nacionalnih entiteta nego ih Beda vidi kao jedno u zajedničkom ispovedaњу Bожанске истине односно у бивању хришћанима [Historia ecclesiastica I, 1]³. Народи које Беда препознаје и именује су Англи (Anglorum), Брити (Brettonum), Шкоти (Scottorum), Пикти (Pictorum) и Латини (Latinorum). Сваки од ових народа, на свом особеном језику исповеда ону поменућу Истину, а поред тога заједништва налазе се и још једно, а то је латински језик који им је као читаоцима Писма свима познат.

Дакле, на самом почетку дела, аутор нам показује једну интенцију да на етнички диверзитет неће бацати поглед својствен савременом посматрачу који би у овом извештају можда тражио обресе националних ентитета, онако како их он данас поима или како су данас приказани на политичкој карти Велике Британије. Овај моменат никако не би смео да нам промакне у решавању задатка који је наслов рада ставио пред нас. С њим нам се јавља и прво питање: Ако су сви ови народи препознати као хришћански те чине једну заједницу Духа (и латинског језика) коју називамо црквом (ecclesia), *зашто Беда Венерабилис ту заједницу у предговору дела одређује као цркву енглеског народа (HISTORIAM gentis Anglorum ecclesiasticam), изосијављајући остала четири народа која помиње у првом поглављу прве књиге?*

Такође, ако се загледамо у сам крај дела [Historia ecclesiastica V: 24]⁴, односно место на којем Беда набраја дела иза којих стоји његов ауторски рад, видећемо да је своје најпознатије дело назвао Црквена историја нашег острва и народа/рода у пет књига (Historiam ecclesiasticam nostrae insulae ac gentis in libris V). *Да ли ово значи да је Беда цркву на острву видео само као цркву народа/рода којем је он припадао или је можда сматрао да етничкој јединици са којом се идентификовао припада некакво ирвенство у оквиру црквене заједнице у Британији?*

Наредни важан моменат за разумевање теме јесте манир у којем Беда пише своје дело. Наиме, историја какву данас познајемо асоцира нас на фактографију, бележење догађаја онако како су се десили, тражење узрочно-последичне везе, проверавање и навођење извора, речју метод који за циљ има сазнавање историјских појава у највећој могућој објективности допуштеној од стране хуманистичких наука. Међутим, дела овога типа која су карактеристична за средњи век, а у која подражавањем манира спада и *Црквена историја енглеског народа*, представљају нешто друго. Наиме, аутори су овде утемељени у схватању да се сви догађаји збивају према Божјем плану и у том светлу их треба и сагледавати. Према речима МекКинија наратив је овде „експресија хришћанске теологије моралности дата у теолошком оквиру [McKinny 2011: 18]. У том смислу није страном ни прекрајање традиције, спајање токова, селективно приказивање, укратко уклапање у поенту наратива.

на Обећану земљу Ханан [Wormald 1994: 1–24]. Критику оваквог виђења: [Molyneux 2009: 1289–1323].

³ [Hunter 1970: 13].

⁴ Будући да „Црквена историја енглеског народа” није преведена на српски језик, сви преводи су дело аутора.

Другим речима Беда је био теолог, тумач Светог писма, а тек онда историчар, јер је за њега историја имала моралну сврху, односно била је само опис Божјег промисла који је теолог требало да запази, нагласи и пренесе потоњим нараштајима [Чаировић 2014: 177]. Не само у средњем веку, него и у вековима који следе, историја ће бити схватана као „морално узорна приповест, елемент националног идентитета и вредности, који је имао свој политички значај” [Blejk and Makrejld 2007: 17].

Једно место у предговору недвосмислено нас упућује на овакво поимање писања историје:

Ако историја приказује добра дела добрих људи ваљан слушаца ће бити побуђен да их подражава или ако показује рђаве ствари учињене од рђавих људи, побожан и верујући слушацац или чиишалац бежећи од онога што је штејно и изоловано биће искрено побуђен да чини оне ствари за које зна да су добре и Боја гостојне [Historia ecclesiastica, Praef.].

Дакле, за разлику од 19. века када су Бедину историју научници посматрали као егзактан историјски извор, што је опет био један манир, овога пута научни (сетимо се да се исто приступало најразличитијим делима, од Библије до Илијаге), модерни изучаваоци би поменуто дело требало да схвате и сагледавају према библијском моделу. Пет књига црквене историје кореспондира са Пентетеухом, у Британији се говори пет језика, а идентитет народа који њима говоре дат је религијски у склопу етничке парадигме. Дајући слику досељавања ових народа, подвлачењем различитих (раздвојених) митова о њиховом насељавању као и наглашавајући дивергентност традиција о њиховом досељавању, Беда ове народе показује не само раздвојене једне од других већ то пресликава и на њихову раздвојеност од Бога. Раздвојеност је појачана детаљем о различитости језика којим говоре. Чак четрнаест поглавља даље, потпуно одвојено од осталих досељеника на острво, Беда говори о досељавању Германа. Они долазе истовремено у три брода, као једна (уједињена) формација, говоре једним језиком, при чему се јединство јавља у корелацији са испуњавањем Божје воље, а насупрот му стоји разједињеност народа који су населили острво пре њих [McKinny 2011: 27]. Лекција о разједињености из Старог завета била је страшна. Распад заједништва⁵ водио је до пада у грех и Вавилонско ропство. Стога и у Бедином поимању уједињеност представља пут ка Богу, док је разједињеност погибао и разилажење са планом који је Бог исцртао. Према Бедином мишљењу никада није било боље (felicitiora tempora) него за владавине краљева који су по својом влашћу објединили велике делове острва (или чак читаво острво) те на тај начин обезбедили мир и јединство [Historia ecclesiastica IV: 2]. Поставља се питање природе овог јединства. Да ли се ради о по-

⁵ Молино налази паралелу и у делу *Historia Abbatum* када Беда приповеда да је Бенедикт Бискуп ставио једног опата над оба манастира (Вермут и Цероу) реферисавши на тај начин на страшну судбу нејединства Израилља [Molyneaux 2009: 1289].

литичкој уједињености под влашћу једној владара или можда о јединству у Духу светом? Да ли је то неки географски или пак језички коцепт? Корелира ли то и на који начин са савременим концептом нације и може ли се на овом месту тражити корен идеје англосаксонске Енглеске каква се родила у 19. веку?

Наравно, у средишту казивања оваквих историја јесу дела истакнутих људи, у првом реду владара. Они су ти који представљају народ над којим имају власт, њихови потези мењају токове историје, а ако посматрамо у оквиру библијског модела, што је на овоме месту и најважнији моменат, њихов однос са Богом је и однос народа са Богом. Другачије речено, својим чињењем добрих или лоших ствари владар приближава односно удаљава свој народ од Бога и саобразно смеру кретања стижу казна или награда. Библија нам показује да је судбина изабраног народа у директној вези са врлином и војном моћи њиховог краља [Yitzak and Matthew 2000: 103]. На примеру првој јеврејског цара, Саула, видимо да је он просперирао, а отуда и његов народ само онолико колико је поштовао реч Божију [McClure 1983: 98]. Попут оних старозаветних добрих владара и ови о којима пише Беда бивају судионицима у испуњавању Божијег плана, а све ово посматрамо у спрези са идејом и уједињености као стања благословености насупрот разједињености као некој врсти проклетства и живљења без Бога.

Да ли онда то значи да нас пут од етничке разноликости становништва Британије до интегралног појма Енглески народ (*gens Anglorum*) води преко појма краља односно преко моћног владара који у својим рукама држи политичку власт над целим острвом доводећи на тај начин поданике из мноштва у једно?

ВЛАДАР И ОСОБЕНОСТИ МОНАРХИЈЕ У ДЕЛУ ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА ЕНГЛЕСКОГ НАРОДА

Према обрасцу који Беда следи, један владар, побожан и храбар, држи под својом влашћу свеукупну територију (или њен већи део) и преко његовог доброг односа са речју Божјом и сâм народ бива благословен. Међутим, из историјских извора, од којих је један и само Бедино дело, сазнајемо да је Британија била подељена на више краљевина⁶ и да је само у ретким тренуцима политичка ситуација бивала таквом да је један владар успевао да наметне власт осталим краљевима те на тај начин постигне неку врсту над-краљевине, али и да оваква над-формација није била дугог века. Како се онда то рефлектовало на Бедину идеју јединства? Да бисмо одговорили на ово питање потребно је да сагледамо природу (над)монархије у Бедином делу, у првом реду да објаснимо атрибуте *imperium* и *regnum* којима је она дефинисана.

---

⁶ На подручју Британије, у англо-саксонском периоду постојао је велики број различитих политичких јединица али захваљујући Хенрију из Хантигдона, енглеском историчару из 12. века и његовом делу *Historia Anglorum* у историографској традицији је заживео појам хептархије односно седмовлашћа по коме се политички систем англосаксонске Енглеске оличавао у седам германских краљевина. Детаљније у: [Starkey 2004].

Тек од средине 10. века, када су краљеви Весекса под својом влашћу трајно окупили остале политичке јединице, можемо да говоримо о целој Енглеској. Пре тога ситуација је била таква да су поједини краљеви успевали да се политички издигну изнад осталих, али не и да успоставе наследну монархију односно не и да обезбеде стабилност и уопште постојање ове конструкције на дуже стазе.

У 8. веку, на пример, доминантни мерсијски краљеви, као што су Етелбалд (716–757), Офа (757–796) и Конфулф (796–821), наметнули су власт осталим краљевима на острву, а ово њихово бивање на челу политичког поретка тога доба налазило је свог израза и у повељама у којима су титулисани као *rex Britanniae*, *rex Agnlorum*, *rex totius Anglorum patriae*, а у понегде и као *imperatoru* [Wormald 1983: 105].

Узима се да, како појам тако и реалност енглеског јединства, сеже у прошлост све до формирања првих англосаксонских краљевина у 6. веку, односно до појаве хегемоније једног краља над осталима [Fanning 1991: 2]. За овакве краљеве, захваљујући једној редакцији Англо-саксонских хроника, усталио се назив *bretwalda*⁷. Управо ова институција како каже Чаировић „може да се сматра за институцију која је фундаментална за проучавање историје англо-саксонске Енглеске и уједно један од аспеката који стварају историју енглеског народа” [Чаировић 2016: 116].

Оваквих краљева у Бедином извештају (*Historia ecclesiastica* II: 5) налазимо седам. То су Ели од Сасекса, Келин од Весекса, Етелберт од Кента, Редвалд од Останглије, а последња тројица (Едвин, Освалд и Освиу) били су краљеви Нортумбрије. Они су створили једну врсту суверенитета коју Беда не описује баш детаљно, а коју назива *imperium*. Стога, у остатку Бединог дела морамо да потражимо сва места где се овај назив помиње те да из контекста помињања, ако је то могуће, закључимо каква је природа онога што Беда назива *imperium*.

Бедин извештај о краљевима са империјумом је проблематичан за читаоца са два аспекта. Прво, већ летимичним читањем постаје јасно да обим владавине ових владара није исти те да не држе цело Острво. На пример, када говори о краљу Едвину, а после о Освалду и Освију који су имали исти опсег власти (*hisdem finibus regnum tenuit*) каже да се њихова власт не протеже над народом Кента (*Historia ecclesiastica* II: 5). Опет, када говори о Едвину и Освалду на другом месту, каже како држе целу Британију (*omnes Britanniae fines*) под својом влашћу (*Historia ecclesiastica* II: 9). Други проблематични аспект јесу сазнања из других извора која нам казују да су места апсолутног владара (*bretwalda*) успевали да се домогну и Пенда од Мерсије, Егфрид од Нортумбрије, Етелбалд од Мерсије

⁷ Беда ниједанпут не употребљава израз *bretwalda*. На њега наилазимо само у једном анали (за годину 827) у *Англо-саксонским хроникама*, где је краљ Егберт из Весекса, помечут као осми *bretwalda* на Острву. Осим што се појављује само у једном анали, додатни проблем представља и чињеница да се о овом облику реч јавља само у једној редакцији овог историјског извора. Наиме, облик *bretwalda* могуће је наћи само у Паркеровој редакцији (MS A) *Англо-саксонских хроника*. У другим редакцијама јавља се као *Brytenwalda* (MS B), *Bretananwealda* (MS C), *Brytenwealda* (MSS D, E), и *Brytenweald* (MS F) [Fanning 1991: 3].

и многи други. Зашто онда Беда Венерабилис помиње баш ову седморицу? Да ли се они на неки посебан начин уклапају у поуку приче коју жели да изнесе пред читаоца?

Најпре погледајмо шта све знамо о институцији апсолутног краља односно *bretwalda*! Према консензусу, реч *bretwalda* има исто значење као каснији *rex Britanniae* односећи се на суверенов ауторитет над свим англосаксонским краљевинама јужно од реке Амбер [Wormald 1983: 101]. Краљеви подређени власти апсолутног краља били су у обавези да плаћају данак, појављивали су се пред његовим судом, тражили потврду њихових поверења те имали обавезу учествовања у његовим војним кампањама [Fanning 1991: 2]. Ако погледамо број апсолутних краљева у периоду од VI до X века видимо да се та институција појављивала веома спорадично, али и као таква била је битан фактор који утицао на настанак и заживљавање свести о енглеском јединству у англосаксонском периоду. Међутим, не само да не користи термин *bretwalda* него Беда владарима не придружује никакву посебну титулу. Он се више фокусира на владавину него на владара. Тако, када говори о Етелберту од Кента каже да је био трећи од рода Англа који је владао (*imperavit*) крајевима јужно од реке Амбер, а први који је имао такву власт (*imperium huiusmodi*) био је краљ Ели од Сасекса. Исто тако говорећи о краљу Етелберту извештава како је овај проширио границе своје власти (*finis imperii tetenderit*) целим током реке Амбер [Historia ecclesiastica I: 25].

Али како са овим кореспондира онај други проблем историчности извештаја о апсолутним краљевима, а који се тиче искључивања владара за које поуздано знамо да су имали једнаку или чак већу моћ од неких које је Беда уврстио у казивање [Historia ecclesiastica II: 5]. Сумарно гледано, Беда је из листе избацио неке који по дефинисаном критеријуму треба да се нађу у њој, а убацио неке које исти основ удаљава из приче о апсолутним краљевима. Научници сматрају да одговор на ово питање лежи у разумевању Бединог појма *imperium*.

Вормалд сматра да *bretwalda* није реална функција него је субјективна перцепција премда признаје постојање његог статуса. Према његовом мишљењу, концепт Енглеза као једне нације много више дугујемо кентерберијском виђењу *gens Anglorum* као свога стада и заговарању његове политичке кохезије. Концепт *bretwalda* како он сматра само је читавање енглеског јединства у ранији, англосаксонски период [Wormald 1983: 114, 117, 128].

Џудит МекКлур сматра да је Беда, користећи латинске изворе у којима се појмови *regnum* и *imperium* употребљавају наизменично те оба означавају само владавину без неке дубље спецификације, и сâм ове термине користио као синониме. МекКлур полази од тога да латински писци користе ове речи за разне државе. Нпр., није необично да кажу *regnum Romanum* или *Romanorum*, али и да за исту политичку творевину употребе *imperium* и њеног владара назову императором. Исто тако писци попут Амијана Марцелина, Гргура Турског или папе Григорија помињу персијске владаре као императоре. Јорданес за Готе користи оба појма

мада *regnum* знатно чешће [McClure 1983: 98–101]. Стога сама употреба овог термина не може да буде кључ за разумевање институције *bretwalda*.

Ипак, како Фанинг примећује, када се говори о Римској империји, онда је она увек у релацији са мноштвом народа, људи и родова над којима се влада. Он наводи пример хришћанског писца Оригена (*Contra Celsum*) који износи идеју да је Бог припремио људе за Христов долазак тако што их је ујединио под влашћу једног владара – римског василевса. О потчињавању краљевстава и мноштва родова и народа говоре и Салустије, Тацит, Јероним, Августин, Тертулијан. Исти случај је и са империјама попут Вавилонског царства, Македоније, Асирије и Персије. За Јеронима такође, Јевреји имају *imperium* јер дошавши у Ханан покорише бројне краљеве и народе. Множество као идентитет *imperiuma* Фанинг налази и код Језекиља (37, 22) када пророкује да ће разједињености доћи крај те да неће више два рода (*gens*) бити подељена у два краљевства (*regna*) него ће настати јединство и један краљ ће владати свима (*omnibus imperans*). Јероним има исто виђење односа плуралитета и империјума и то је видно у преводу Јевсевијеве *Хронике* која је била један од важнијих Бединих извора. Дакле, *imperium* је монархија састављена од мноштва народа, земаља и краљевина и она није владавина у општем значењу те речи. Стога, закључује Фанинг, *regnum* и *imperium* могу да буду синоними само у једном смеру: сваки *imperium* је истовремено и *regnum* док сваки *regnum* није нужно *imperium*. Само она краљевства (*regna*) која успоставе власт над осталима постају *imperia* иако и даље могу бити називана *regna*. Отуда израз *imperium* код Беде Венерабилиса има и те како политичку специфичност. С друге стране, иако су неки латински писци покушали појму Римског империјума да придруже универзалистичко значење, јасно је да Римљани никада нису покорили нпр. Парћане или Персијанце или да су некада два или више империјума коегзистирали попут Рима, Персије и Хуна. Дакле, појам универзалности није нешто што одређује *imperium*. Овакав речник (Фанинг га назива империјалним) који користи и Беда када говори о седам краљева јесте специфичност континенталног латинског језика и не садржи британске примесе. Уколико је Беда хтео да каже да је Ели био први краљ који је владао истим територијама као Етелберт, могао је да употреби кованицу *idem imperium*, али се ипак одлучио за *huiusmodi* што би значило „од те врсте” [Fanning 1991: 8–15].

Да и за Беду *imperium*, подразумева исто оно што и на континенталном делу Европе видимо не само из листе од седам владара него и по томе што је овај појам ставио уз име сваког освајача који је агресивном политиком својој власти потчињавао остале народе. Тако у асоцијацији са овом врстом владавине стоје имена Егфрида [Historia ecclesiastica IV: 12], Осреда који наслеђује *imperium* од Алфрита [Historia ecclesiastica V: 18], Вулфира који оставља *imperium* свом брату Етелреду [Historia ecclesiastica V: 24] итд. Исто тако, као што је и на Континенту било могуће напоредо постојање два империјума, исто тако је у Бедином делу дозвољена могућност за тако нешто на острву. Према *Црквеној историји* енглеског народа *imperia* Вифхира (657–674) и Освија (642–670) имају хронолошко

преклапање од скоро деценију и по. У неким моментима долазило је до истовременог постојања и три владара са империјумом: Етелред од Мерсије (675–704), Алдфрит од Нортумбрије (685–705) и Ине од Весекса (688–726). Ово значи да се у Бединој *Црквеној историји* не може наћи ништа што подупире концепт једног владара који у датом моменту под својом влашћу држи целокупну територију Британије и налази се изнад свих осталих владара [Fanning 1991: 20–21].

Ако се вратимо на главну тему овога рада, односно питање целовитости енглеског народа које Беда отвара већ почетком свог дела, видимо да итегришући фактор не може да буде пронађен у владару нити у политичком систему односа англосаксонских краљевина. Идеја да су војни успеси једном од владара донели власт над целом Британијом па да је та политичка унисоност имплицирала етничку постаје потпуно неважећа оваквом поставком ствари. Јер, нити је био само један апсолутни владар нити је престао помен осталих појединачних народа и родова.

Што се пак Бедине селекције владара тиче њу треба посматрати у контексту целог поглавља [Historia ecclesiastica II: 5]. Наиме, како сматра Сара Фут, цело ово поглавље је Бедина читуља за Етелберта од Кента, а извори које користи за писање су разноврсни и нама не баш сасвим познати. Према њеном схватању неупитно је да постоји један снажан захтев, можда чак и Бедин, за једном „квази-империјалном функцијом изнад краљева и појединачних краљевина” [Foot 1996: 28]. Отуда и Фанингово мишљење да Бедина листа није јасна нити кохерентна целина те да је као такву Беда није могао направити већ је преузео из неког извора не разумевајући је у потпуности, а није искључена ни могућност да се користио неком нејасном традицијом која говори о седам краљева „нарочито распрострањене власти”. Он је једноставно, саставио извештај о Етелбертовој смрти, написавши оно што је знао о владавинама Етелберта, Едвина, Освалда и Освија. Очигледно да није знао много о разлозима укључивања остале тројице на листу. Занимљиво је да се Ели и Конвулф не помињу више нигде у *Црквеној историји*. Речју, закључује Фанинг, пето поглавље друге књиге није ништа друго већ део легенде, опскуран и за самог Беду [Fanning 1991: 24].

ОД МНОШТВА КА ЈЕДНОМЕ: ОСНОВ НАСТАНКА GENS ANGLORUM У ДЕЛУ *ЦРКВЕНА ИСТОРИЈА ЕНГЛЕСКОГ НАРОДА*

Оно у шта можемо да будемо сигурни јесте да од 8. века па надаље писци ван Британије германске становнике на острву називају Англима уместо Саксонцима како је то било распрострањено до тада [Lemke 2015: 357]. Одредница коју Беда ставља уз Англе, gens, у средњовековном поимању означава политички организовано друштво [Richter 1989: 100].

За Беду као хришћанина најважнији догађај јесте примање хришћанства путем мисије коју је из Рима послао папа Гргур Велики 597. године. Етелберт, краљ Кента, оженио се франачком принцемом и ускоро се под њеним утицајем окренуо хришћанству. Могуће да је он замолио папу

Гргура да пошаље поменути мисију. Покрштавањем Енглеске за папство се јављала могућност ширења утицаја и успостављања непосредног додира са келтским хришћанством. Осим преобраћивања Етелберта и његових поданика, резултат мисије било је и оснивање манастира у Кентерберију те његово афирмисање као центра евангелизације Енглеске [Пеинтер 1997: 99–100].

Ову епизоду, међутим, у складу са својим наумом и виђењем историје Беда приказује мало другачије. Наиме, према његовом извештају [Historia ecclesiastica II: 1] папа Гргур је случајно на пијаци робова видео изложене дечаче који су се необичном лепотом (бела тела, складне фигуре и фина коса)⁸ издвајали од осталих. Прво се распитао за њихово порекло, а онда и за верски миље из којег долазе, да би, добивши одговор завапио како је штета што су тако светли људи у поседу творца таме јер би њихова спољашња маркантност требало да буде вођена унутрашњом милошћу⁹. Даље се пред читаоца износе игре речи које је велики понтифик праврио са одговорима добијеним на питања од кога су рода, из које су области и ко им је краљ. Наиме, када су му рекли да су у питању Англи, папа је рекао да су то анђели који би према својим анђеоским ликовима требало да се нађу са анђелима у рају. Назив њихове области Деире повезао је са гневом Божјим (*De ira*) према отпалима и њиховом тражењу милости, а име њиховог краља Елија довео је у везу са узвиком „Алелуја” који би морао да се чује и у овим крајевима.

Рихтер на основу кореспонденције папе Гргура Великог која нам је сачувана у потпуности показује да римски поглавар у писмима датованим у време и пре и после мисије користи одредницу Англи и гаји сличан начин казивања, премда не помиње епизоду са пијаци робова. Пада у очи да папа Гргур за живота није довршио своју мисију покрштавања Енглеске будући да је до његове смрти само Кент који је иначе припадао Јитима био у потпуности покрштен. Ипак, он верује да је своју мисију испунио до краја. То се најбоље види из писма која се односе директно на мисију. Једини назив који користи да именује народ којем је послао мисионаре јесте Англи. Збуњује и то што и краљевски пар Кента, Берту и Етелберта у писмима назива *rex/regina Anglorum* иако је сигурно да се они нису тако титулисали. Могуће је да у почетку није имао потребна знања о становништву Британије, а да их касније, добивши информације од мисионара просто није уврстио у своја писма јер тиме није желео да поквари причу о коренима своје мисије. Овакву употребу етнонима Англи, Рихтер назива „Гргуријанском номенклатуром”. Анализирајући многе изворе који хронолошки претходе Беди, а односе се на становништво Британије (Констанције, Гилда, Јона од Бобија, Гал и др.) Рихтер увиђа да је доминантан назив за германско становништво Британије био Саксонци, а да се „Гргуријанска номенклатура” (Англи), у писаним изворима

⁸ *Candidi corporis, ac uenusti uultus, capillorum quoque forma egregia* [Historia ecclesiastica II: 1].

⁹ ‘*Heu, pro dolor!*’ inquit, ‘*quod tam lucidi uultus homines tenebrarum auctor possidet, tanquam gratia frontispicii mentem ab interna gratia uacuum gestat!*’ [Historia ecclesiastica II: 1].

не појављује пре 8. века. У двадесет петом поглављу књиге преносећи епизоду у којој Етелберт разговара са својим племићима о питањим нове вере Беда у уста владара Кента ставља реченицу по којој овај себе идентификује као краља свих Енглеза (*omni Anglorum gente seruaui*). Будући да је познато да је он био само краљ Кента, ово бива разумљиво у свету утицаја који Грегоријанска номенклатура има на Беду. Још индикативније је, истиче Рихтер, то што Беда пишући *Житије Каџберџово* као извор користи спис *Анонимно житије Каџберџово* али у потпуности избацује одреднице које се односе на Саксонце. И коначно, када је састављао *Житије Светиоџ Фурсе*, а на основу ранијег житија насталог у Галији, Беда је мењао наратив убацујући Англе уместо Саксонаца како би прилагодио казивање својој идеји [Richter 1989: 102–103, 109].

Када се овако посматрају ствари закључује се да концепт јединственог енглеског народа много дугује папи Григорију, а стоји у корелацији са његовом идејом о покрштавању народа у Британији. Оно што је заслуга Беде Венерабилиса јесте давање овој идеји изразито духовне конотације [Lemke 2015: 358]. Ипак иако имају заједничку основу, важно је да се нагласи како Бедин поглед на овај концепт није исти као Гргуров. Беда сагледава енглески народ по моделу изабраног народа који прави свој савез са Богом попут Израиља у Старом завету и „бивање Енглезима” представља један спиритуални идеал, док папа Гргур своју идеју црпи из виђења да Англи владају територијом некадашње римске провинције Британије [Wormald 1983: 127–129]. Оно што је заједничко за оба концепта јесте примање хришћанске вере из Рима преко Кентерберија.

Долазак Германа (као и све остале догађаје у историји) Беда види као део Божјег плана, а где ће се наћи бољи доказ за то него ли у епизоди на пијаци робова. Како другачије објаснити овде описане догађаје него као божанско провиђење које је ставило у погон реализацију целог плана о евангелизацији Британије. Заправо, боље речено првог дела плана пошто након ове конверзије, долази још једна – она у којој се покрштени Германи са Острва враћају међу своје рођаке пагане на Континенту доносећи им реч Божју. Ови народи помињу се у деветом поглављу пете књиге (*Sunt autem Fresones, Rugini, Danai, Hunni, Antiqui Saxones, Boructuari*).

Ако уз ово ставимо и оно што смо рекли о Бедином поимању јединства као обитавања у Божјој наклоности постаје нам разумљивије и појам једнога и начин на који је то једно било именовано од стране Беде. Долазак мисије 597. године и доношење хришћанства, за Беду као хришћанина представља препород односно поновно рођење у духу хришћанства. Ову ренесансу Германа у Британији сликовито објашњава Лемке. Према његовом схватању Бедин поглед није примарно вођен жељом Кентерберија да створи једну Енглеску цркву него да накалеми унеколико незадовољавајуће паганске почетке свог народа (Нортумбрије) на почетак црквене традиције у Кенту¹⁰. Дакле, та дуж, на једној страни одређена црквом у

¹⁰ У оригиналу сликовито каже како је Беда незадовољавајуће паганске почетке свога народа желео да увеже са плавим жетоном (изворно blue – ship) католичанства Цркве у Кенту.

Кентерберију, а на другој страни Нортумбријом, чини основу Бединог концепта Енглеске. *Gens Anglorum* јесте духовна заједница Божјег народа чији напредак у историји спасења Беда проповеда. И ту долазимо до момента који одређује заједницу од стране Беде Венерабилиса именовану као *gens Anglorum*. За њега тај појам подразумева свеукупност германског становништва у Британији, уједињеног у једну Цркву са центром у Кентерберију. Епизода у којој Свети Албан, будући Брит, а не Герман, на питање ко су му родитељи и којег је рода одговара:

Штѡа тѣе доѡише коѡа сам рога? Ако желиш чуѡи истиину о мојој вери, нека тѡи буде знано, хришћанин јесам и хришћанским гужносѡима ѡосвећен [Historia ecclesiastica I: 7].

На овоме месту јасно видимо да је за Беду припадност вери једини основ по коме се врши инклузија у заједницу односно искључивање из ње. Исту идеју видимо у наступу краља Освија приликом Сабора у Витбију када јасно ставља до знања да се мора следити јединствена верска пракса приликом прослављања Божанских тајни [Historia ecclesiastica III: 25].

Овај концепт који Беда промовише у свом делу биће прихваћен и у преводу на старонглески где ће заједница *gens Anglorum* постати *Angelcynn*, а краљ Алфред ће му дати нову димензију преобликујући Бедину духовну унитарност у политичку. У оваквом облику преживеће до 19. века када заузима своје месту у причи о идентитету модерне Енглеске.

ЗАКЉУЧАК

Пишући своје најпознатије дело *Црквена историја енглеског народа* Беда Венерабилис је становништво Британије свога доба сагледао као једну целину назвавши је енглески народ, иако је етничка слика била прилично хетерогена. Такође, од његовог времена и захваљујући њему, историјски извори у континенталном делу Европе германско становништво на Острву називају Англима. Разлог зашто је ситуацију сагледао баш на овај начин не треба тражити у равни политичког, нити националног у савременом поимању, већ је разлог чисто духовне и црквене природе. Наиме, Беда своју заједницу коју назива енглеским народом види искључиво као духовну и оно што даје карту за улазак у њу јесте само припадање вери, тј. бивање хришћанима. И то је најважнија претпоставка на којој стоји Бедина концепција звана *gens Anglorum*. Дакле, политички идентитет по којем би један владар покорио остале владаре, под својом круном објединио германско становништво Британије није фундамент Бедине приче нити заједнички садржалац за етничку шароликост острва. Друга претпоставка је Бедин начин поимања историје као реализације Божјег плана при чему се јединство Богу блиског народа у тој реализацији

Плави жетон је колоквијални израз у енглеском језику који означава улагање у нешто што доноси сигуран добитак. Наравно, потиче из коцкарског миљеа [Lemke 2015: 358]

оштро супротставља разједињености народа отпалих од Бога. Праслику овога схватања Беда налази у Старом завету одакле исходи и његова слика енглеског народа као Израилља који са Богом склапа савез и према Његовом плану прво бива и сам покрштен и уједињен у вери, а потом односи еванђеоску поруку својим у хришћанство необраћеним рођацима на копну. А реч Божја, према Бедином казивању, до њих долази захваљујући Божјој промисли која папу Григорија Великог доводи у контакт са још увек некрштеним Англичанима на једној пијаци робова у Риму. Кроз игре речи које појачавају исказ показујући све као Божји знак долази до стављања у погон идеје о покрштавању. У својим писмима и делима становништво Британије папа Григорије константно назива само Англичанима, чак и када се нпр. ради о јитском Кенту, једином покрштеном за време његовог живота и понтификата. Одавде Беда узима своју идеју називања комплетног становништва Британије Англичанима, а неки научници ово чак називају и „Гргуријанском номенклатуром”.

Дакле, сама номенклатура и није изворно Бедина, али начин на који је употребљава и доследност са којим је спроводи, а која ће утицати на касније писце јесте Бедина заслуга. Наиме, за разлику од папе Гргура који Енглеze види као становништво некадашње римске Британије, Беда енглески народ посматра као заједницу изабраног народа Божјег, налик Израилју те је његова идеја искључиво спиритуална.

Ово обележје промениће се тек у 10. веку када Алфред од Весекса тражећи потку за своју владарску идеологију у овај Бедин концепт учита политички садржај, а појам енглеског народа постане и политички унитаран подразумевајући један народ и једног владара.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Bedaе, Venerabilis Presbyteri (1861). *Historia ecclesiastica Anglo-Saxonis* у едисији Jacques-Paul Migne, *Patrologia Latina* XCV, Paris.
- Bede, Venerable (1969/1991). *Bede's Ecclesiastical History of the English People*. Oxford: Clarendon Press, [corr. repr. Oxford: Oxford University Press].

Литература

- Пеинтер, Сидни (1997). *Историја средњег века 284–1500*. Београд: Слио.
- Чаировић, Ивица (2007). Почети хришћанства у Енглеској – Келти, Римљани, Германи. *Годишњак*, VI(6): 167–184.
- Чаировић, Ивица (2014). Црквена историја енглеског народа Беде Венерабилиса као историјски извор. *Бојословље*, 1: 174–191.
- Чаировић, Ивица (2016). *Црква у Енглеској у VIII веку – бојословско-историјске импликације односа са Римом и Франачком државом*. Докторска дисертација у рукопису. Православно богословски факултет, Универзитета у Београду.

- Blair, Peter Hunter (1970). *The World of Bede*. New York: St. Martin's Press.
- Blejk, Džeremi and Donald Makrejld (2007). *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio.
- Brownbill, John (1912). The Tribal Hidage. *The English Historical Review*, 27(108): 625–648.
- Fanning, Steven (1991). Bede, Imperium, and the Bretwaldas. *Speculum*, 66: 1–26.
- Foot, Sarah (1996). The Making of Angelcynn: English Identity before the Norman Conquest. *Transactions of the Royal Historical Society*, 6: 25–49.
- Lemke, Andreas (2015). *The Old English translation of Bede's Historia ecclesiastica gentis Anglorum in its historical and cultural context*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- McClure, Judith (1983). Bede's Old Testament Kings. In: *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society* (ed. P. Wormald, D. Bullough and R. Collins). Oxford: Basil Blackwell, 76–98.
- McKinny, Windy A. (2011). *Creating a Gens Anglorum: Social and Ethnic Identity in Anglo-Saxon England Through the Lens of Bede's Historia Ecclesiastica*. York: University of York.
- Molyneux, George (2009). The Old English Bede: English Ideology or Christian Instruction? *English Historical Review*, 124: 1289–1323.
- Richter, Michael (1989). Bede's Angli: Angles or English? *Peritia*, 3: 99–114.
- Starkey, David (2004). *The Monarchy of England: The beginnings*. London: Chatto and Windus.
- Wormald, Patrick (1994). Engla Land: The making of an Allegiance. *Journal of the Historical Sociology*, 7: 1–24.
- Wormald, Patrick (1983). Bede, the Bretwaldas and the Origins of the Gens Anglorum. In: *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society: Studies Presented to J.M. Wallace Hadrill* (ed. by Patrick Wormald, Donald Bullough, and Roger Collins). Oxford: Basil Blackwell Publisher Limited, 99–129.
- Yitzak, Hen and Ines Matthew (2000). *The uses of the past in the early Middle Ages*. New York: Cambridge University Press.
- Yorke, Barbara (1990). *Kings and Kingdoms of Early Anglo-Saxon England*. London: Routledge.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UNDERSTANDING THE CONCEPT OF THE ENGLISH PEOPLE IN BEDE'S
WORK "ECCLESIASTICAL HISTORY OF THE ENGLISH PEOPLE"

by

MARKO PIŠTALO
Fifth Belgrade Grammar School
Ilije Garašanina 24, Belgrade, Serbia
marko.pistalo@vbeogradska.edu.rs

SUMMARY: The aim of the article is the explanation of the historical course that led to the fact that the ethnically diverse population of Britain had a common denominator. More precisely, the paper deals with the process of the emergence of this unity in the work "Ecclesiastical History of the English People" authored by the medieval monk and erudite Bede Venerabilis. This, very important work, attracted the attention of the author of the article by the use of the coin "English People" or "gens Anglorum" which was used to name the entire Germanic population of Britain in the first decades of the 8th century. Hence, numerous questions arose, such as those concerning the criteria for making this unity as well as and the essential determination of that unity and the choice of the name Angles.

KEYWORD: Bede the Venerable, ecclesiastical history, English People, Angles, bretwald

UDC 339:519.863(497.113)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2490183L>
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 7. 5. 2024.
Accepted: 17. 5. 2024.

RESEARCH ON THE DYNAMICS OF TRADE PERFORMANCE IN VOJVODINA

RADOJKO LUKIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

ABSTRACT: The trade performance of a particular region is rather challenging to research, especially when multicriteria decision-making methods are applied, in addition to the classic methodology – ratio analysis. This paper analyses trade performance in Vojvodina based on the LMAW (Logarithm Methodology of Additive Weights) and DNMA (Double Normalization-based Multiple Aggregation) methods. The research aims to assess trade performance in Vojvodina as realistically as possible and improve it in the future by applying relevant measures. According to the results of the DNMA method, the top five years in terms of trade performance in Vojvodina include 2022, 2021, 2020, 2019 and 2016. Therefore, the best trade performance in Vojvodina was in 2022 and the worst in 2011. Recently, a slight increase in trade performance has been noticeable in Vojvodina. In order to achieve the target performance of trade in Vojvodina, labor productivity should, among other things, be significantly increased. In that direction, employees should be stimulated with training, rewards, career advancement, flexible employment, health and pension insurance, etc. Likewise, the relationship between employees and consumers should be improved to increase turnover and achieve the target profit. No similar studies have used other multicriteria decision-making methods. This fact limits the possibilities of comparing the results obtained using different multicriteria decision-making methods. For these reasons, it is recommended that trade performance in Vojvodina be analysed by applying different multicriteria decision-making methods. This paper's scientific and professional contribution is reflected in the fact that, as far as it is known, for the first time, the dynamics of trade performance in Vojvodina are analysed using modern multicriteria decision-making

methods. Concerning the ratio analysis, the obtained results are more realistic as a basis for improving trade performance in Vojvodina in the future by applying relevant measures.

KEYWORDS: performance, efficiency, factors, methods: Logarithm Methodology of Additive Weights, Double Normalization-based Multiple Aggregation, methods, trade of Vojvodina

JEL CLASSIFICATION: L81, M31, M41, O32

INTRODUCTION

As is well known, researching the performance of trade is rather challenging due to its importance in the value chain and the specificity of its very nature [Berman et al. 2028; Levy et al. 2019; Loretta and Petković 2021; Lukić 2011, 2020b, 2023 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k]. In this context, it is particularly challenging, current, important and complex research on trade performance based on multicriteria decision-making methods in the function of realistic assessment and improvement in the future by applying relevant measures [Zavadskas et al. 2012; Zardari et al. 2014; Ersoi 2017; Đalić et al. 2020; Kovač et al. 2021; Mikšić et al. 2021; Stanković et al. 2020; Saati 2008; Trunkg 2021; Senapati and Iager 2019 a, b; Senapati and Iager 2020; Stević and Brković 2020; Stević et al. 2020; Božanić et al. 2022; Pamučar et al. 2021; Puška et al. 2021]. Based on that, the subject of research in this paper is the application of LMAW and DNMA methods in evaluating the performance of trade in Vojvodina [Keshavarz-Ghorabae et al. 2020; Urošević et al. 2017; Saha et al. 2023; Senapati and Iager 2020; Sicakiuz 2023; Hezam et al. 2023; Senapati and Iager 2019 a, b; Zavadskas et al. 2012; Chakraborti and Zavadskas 2014; Zavadskas et al. 2014; Zavadskas et al. 2013 a, b; Urošević et al. 2017]. The primary goal and purpose of this paper is to investigate trade performance in Vojvodina in as much detail as possible to improve it in the future by applying relevant measures.

This paper's primary research hypothesis and methodology are as follows: continuous analysis of trade performance, in the specific case of Vojvodina, especially by applying individual or different integrated methods of multicriteria decision-making, is a fundamental assumption for improvement in the future by applying adequate measures. The application of LMAW and DNMA methods plays a significant role in this. Applying these and other methods of multicriteria decision-making ensures a more realistic assessment of the performance of Vojvodina's trade in the function of improvement in the future by more effective control of the applied adequate measures.

Empirical data for the purposes of researching the problem addressed in this work were collected from the Statistical Yearbook of the Republic of Serbia and other publications of the Statistical Institute of the Republic of Serbia. The given data are "produced" following the relevant international standards, so there are no restrictions regarding the regional and international comparison of the obtained results.

LITERATURE REVIEW

Due to its importance, the literature devoted to the application of various methods of multicriteria decision-making in economics is getting richer. Likewise, multicriteria decision-making methods are increasingly applied in the literature and in trade when analysing performance and efficiency. In his work, Ersoy [2017] theoretically analyses the application of various methods of multicriteria decision-making in retail. Special attention in the literature is given to the evaluation and selection of distribution channels using the FUCOM-MARCOS model [Đalić et al. 2020; Saha et al. 2023]. The application of multicriteria decision-making methods (LMAW, Fuzzy MARCOS, FUCOM-MARCOS) evaluates and selects suppliers [Pamučar et al. 2021; Puška et al. 2021; Stević et al. 2020], human resources and risk management in transport [Stević and Brković 2020; Stanković et al. 2020]. In the literature, special attention is paid to the evaluation and selection of employees in tourism (as a supporting activity of trade) using multicriteria decision-making methods (SWARA, WASPAS) [Urosevic et al. 2017]. Considerable attention in the literature is devoted to the evaluation and selection of optimal customer services using the multicriteria analysis model [Chakraborty 2023]. Multicriteria decision-making methods play a significant role in evaluating the financial performance of trade [Iç et al. 2022]. They are also applied in marketing management in trade [Yeğin and Ikram 2022]. From a brief presentation of the relevant foreign literature, it is easy to conclude that the application of multicriteria decision-making methods in trade is carried out from different angles in order to improve performance and efficiency.

According to contemporary internal literature, in recent literature in Serbia, significant attention has also been devoted to the application of various methods of multicriteria decision-making (COPRAS, Fuzzy AHP – TOPSIS, AHP – TOPSIS, MABAC, ELECTRE, SAW, OCRA, ARAS, MARCOS) when evaluating performance and trade efficiency [Lukić and Hadrović 2019, 2021, 2022; Lukić and Kozarević 2021; Lukić 2020 a; Lukić 2021 a, b, c, d; Lukić et al. 2020 a, b; Lukić 2022 a, b, c, d, e, f, g; 2023 a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, m, n, o; 2024 a, b]. It is equal situation with DEA approaches [Lukić and Hadrović Zekić 2019; Lukić 2022]. In doing so, the number of companies, number of employees, assets, capital and net profit will be used as criteria, i.e. input / output elements. Because they are a good measure of performance and efficiency, in addition, they correspond to the very nature of the trade. The ultimate effects of this are the improvement of the performance and efficiency of trade in Serbia.

In this paper, the relevant literature serves as a theoretical, methodological and empirical basis for the most complex research on performance factors and trade efficiency in Vojvodina.

RESEARCH METHODS

The treated problem will be dealt with in this work using LMAW and DNMA methods. With that in mind, their characteristics will be pointed out.

The **LMAW** method is the latest method used to calculate criteria weights and rank alternatives [Liao and Wu 2020; Demir 2022]. It takes place through the following steps: m alternatives $A = \{A_1, A_2, \dots, A_m\}$ are evaluated in comparison with n criteria $C = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ with the participation of k experts $E = \{E_1, E_2, \dots, E_k\}$ and according to a predefined linguistic scale [Pamučar et al. 2021].

Step 1: Determination of weight coefficients of criteria

Experts $E = \{E_1, E_2, \dots, E_k\}$ set priorities with criteria $C = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ in relation to previously defined values of the linguistic scale. At the same time, they assign a higher value to the criterion of greater importance and a lower value to the criterion of less importance on the linguistic scale. By the way, the priority vector is obtained. The label $\gamma^{e_{cn}}$ represents the value of the linguistic scale that the expert $e(1 \leq e \leq k)$ assigns to the criterion $C_t(1 \leq t \leq n)$.

Step 1.1: Defining the absolute anti-ideal point γ_{AIP}

The absolute ideal point should be less than the smallest value in the priority vector. It is calculated according to the equation:

$$\gamma_{AIP} = \frac{\gamma_{min}^e}{S} \quad (1)$$

where γ_{min}^e is the minimum value of the priority vector and S should be greater than the base logarithmic function. In the case of using the function Ln , the value of S can be chosen as 3.

Step 1.2: Determining the relationship between the priority vector and the absolute anti-ideal point

The relationship between the priority vector and the absolute anti-ideal point is calculated using the following equation:

$$n_{C_n}^e = \frac{\gamma_{C_n}^e}{\gamma_{AIP}} \quad (2)$$

So the relational vector $R^e = \{n_{C_1}^e, n_{C_2}^e, \dots, n_{C_n}^e\}$ is obtained, where $n_{C_n}^e$ represents the value of the real vector derived from the previous equation and R^e represents the relational vector $e(1 \leq e \leq k)$.

Step 1.3: Determination of the vector of weight coefficients

The vector of weight coefficients $w = (w_1, w_2, \dots, w_n)^T$ is calculated by the expert $e(1 \leq e \leq k)$ using the following equation:

$$w_j^e = \frac{\log_A(n_{C_n}^e)}{\log_A(\prod_{j=1}^n n_{C_n}^e)}, A > 1 \quad (3)$$

where w_j^e represents the weighting coefficients obtained according to expert evaluations e^{th} and the $n^{e_{C_n}}$ elements of the realization vector R . The obtained values for the weighting coefficients must meet the condition $\sum_{j=1}^n w_j^e = 1$.

By applying the Bonferroni aggregator shown in the following equation, the aggregated vector of weight coefficients is determined $w = (w_1, w_2, \dots, w_n)^T$:

$$W_j = \left(\frac{1}{k \cdot (k-1)} \cdot \sum_{x=1}^k (w_j^{(x)})^p \cdot \sum_{\substack{y=1 \\ y \neq x}}^k (w_{ij}^{(y)})^q \right)^{\frac{1}{p+q}} \quad (4)$$

The value of p and q are stabilization parameters and $p, q \geq 0$. The resulting weight coefficients should fulfil the condition that $\sum_{j=1}^n w_j = 1$.

The DNMA method is a newer method for showing alternatives [Demir 2022]). Two different normalized (linear and vector) techniques are used, as well as three different coupling functions (Complete Compensatory Model – CCM, Uncompensatory Model – UCM and Incomplete Compensatory Model – ICM). The steps of applying this method are as follows [Liao and Wu 2020; Ecer 2020]:

Step 1: Normalized decision matrix

The elements of the decision matrix are normalized with linear ($\hat{x}_{ij}^{1N}$) normalization using the following equation:

$$\hat{x}_{ij}^{1N} = 1 - \frac{|x^{ij} - r_j|}{\max \left\{ \max_i x^{ij}, r_j \right\} - \min \left\{ \min_i x^{ij}, r_j \right\}} \quad (5)$$

The vector ($\hat{x}_{ij}^{2N}$) is normalized using the following equation:

$$\hat{x}_{ij}^{2N} = 1 - \frac{|x^{ij} - r_j|}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (x^{ij})^2 + (r_j)^2}} \quad (6)$$

The value r_j is the target value for c_j the criterion and is considered $\max_i x^{ij}$ for both utility and $\min_i x^{ij}$ cost criteria.

Step 2: Determining the weight of the criteria

This step consists of three phases:

Step 2.1: In this phase, the standard deviation (σ_j) for the criterion c_j is determined with the following equation where m is the number of alternatives:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m \left(\frac{x^{ij}}{\max_i x^{ij}} - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \left(\frac{x^{ij}}{\max_i x^{ij}} \right) \right)^2}{m}} \quad (7)$$

Step 2.2: Values of the standard deviation calculated for the criteria are normalized with the following equation:

$$w_j^\sigma = \frac{\sigma_j}{\sum_{i=1}^n \sigma_j} \quad (8)$$

Step 2.3: Finally, the weights are adjusted with the following equation:

$$\hat{w}_j = \frac{\sqrt{w_j^\sigma \cdot w_j}}{\sum_{i=1}^n \sqrt{w_j^\sigma \cdot w_j}} \quad (9)$$

Step 3: Calculating the aggregation model

Three aggregation functions (CCM, UCM and ICM) are calculated separately for each alternative.

The CCM (Complete Compensatory Model) is calculated using the following equation:

$$u_1(a_i) = \sum_{j=1}^n \frac{\hat{w}_j \cdot \hat{x}_{ij}^{1N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{1N}} \quad (10)$$

The UCM (Uncompensatory Model) is calculated using the following equation:

$$u_2(a_i) = \max_j \hat{w}_j \left(\frac{1 - \hat{x}_{ij}^{1N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{1N}} \right) \quad (11)$$

The ICM (Incomplete Compensatory Model) is calculated using the following equation:

$$u_3(a_i) = \prod_{j=1}^n \left(\frac{\hat{x}_{ij}^{2N}}{\max_i \hat{x}_{ij}^{2N}} \right)^{\hat{w}_j} \quad (12)$$

Step 4: Integration of utility values

The calculated utility functions are integrated with the following equation using the Euclidean distance principle:

$$\begin{aligned}
 DN_i = & w_1 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_1(a_i)}{\max_i u_1(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{m - r_1(a_i) + 1}{m} \right)^2} \\
 & - w_2 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_2(a_i)}{\max_i u_2(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{r_2(a_i)}{m} \right)^2} \\
 & + w_3 \sqrt{\varphi \left(\frac{u_3(a_i)}{\max_i u_3(a_i)} \right)^2 + (1 - \varphi) \left(\frac{m - r_3(a_i) + 1}{m} \right)^2} \quad (13)
 \end{aligned}$$

In this case:

– The means $r_1(a_i)$ and $r_3(a_i)$ represent the ordinal number of the alternative a_i sorted by CCM and ICM functions in descending value (higher value first);

– On the other hand, $r_2(a_i)$ it shows the sequence number in the obtained order according to the increasing value (smaller value first) for the UCM function used;

– The label φ is the relative importance of the child value used and is in the range [0.1]. It is considered that it can be taken as $\varphi = 0.5$;

– The coefficients w_1, w_2, w_3 are obtained weights of the used functions CCM, UCM and ICM, respectively. The sum should be $w_1 + w_2 + w_3 = 1$. When determining the weights, if the decision maker attaches importance to a wider range of performance alternatives, they can set a higher value for w_1 . In case the decision maker is not willing to take risks, i.e. to choose a poor alternative according to some criterion, they can assign a higher weight to w_2 . However, the decision maker may assign a greater weight to w_3 if they simultaneously consider overall performance and risk; and

– Finally, the DN values are sorted in descending order, with the higher value alternatives being the best.

RESULTS AND DISCUSSION

The correct choice of criteria is a rather important issue. The correct choice of criteria is a rather important issue. During the empirical research of the dynamics of trade performance in Vojvodina using the LMAW and DNMA methods, the following criteria are used: C1 – number of companies, C2 – number of employees, C3 – turnover, C4 – added value by factor costs and C5 – added value by factor costs per employee (Table 1). These criteria are a good measure of performance and correspond to the very nature of trading.

Table 1. Criteria

Code	Criterion	Max/Min
C1	Number of companies	Max
C2	Number of employees	Max
C3	Turnover	Max
C4	Added value by factor costs	Max
C5	Added value by factor costs per employee	Max

Different alternatives can be used in the analysis of trade performance/efficiency. In the specific case, the alternatives are the observed years: A1 – 2011, A2 – 2012, A3 – 2014, A5 – 2015, A6 – 2016, A7 – 2017, A8 – 2018, A9 – 2019, A10 – 2020, A11 – 2021, and A12 – 2022 (Table 2).

Table 2. Alternatives

Code	Alternatives
A1	2011
A2	2012
A3	2013
A4	2014
A5	2015
A6	2016
A7	2017
A8	2018
A9	2019
A10	2020
A11	2021
A12	2022

In the Table 3 and Figure 1 the initial data are shown (criteria, alternatives, original data and statistical values). (Statistics are done by the author who also calculated the added value by factor costs per employee. The data source is Statistical Yearbook of the Republic of Serbia, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021 and 2022 and other publications of the Statistical Office of the Republic of Serbia. In the paper, all statistical and other calculations, results and figures are done by the author).

Table 3. Initial data (criteria and alternatives and statistical values)

		Number of companies	Number of employees	Turnover, in millions of dinars	Added value by factor costs, in millions of dinars	Additional value by factor costs per employee, in thousands of dinars
		C1	C2	C3	C4	C5
A1	2011	8778	57240	635375	60172	1051.223
A2	2012	8651	55970	754006	76308	1363.373
A3	2013	8914	56222	712844	63003	1120.611
A4	2014	8769	57487	740081	65882	1146.033
A5	2015	8419	61453	793236	71529	1163.963
A6	2016	8636	63707	852894	75669	1187.766
A7	2017	7777	64976	844783	75416	1160.675
A8	2018	7857	69568	913171	85802	1233.354
A9	2019	7625	70580	1070534	110418	1564.438
A10	2020	7649	64539	1059202	109848	1702.041
A11	2021	7886	53692	1149448	127957	2383.167
A12	2022	7999	55634	1319735	158977	2857.55
	Statistics					
	Mean	8246.6667	60922.3333	903775.7500	90081.7500	1494.5162
	Median	8209.0000	59470.0000	848838.5000	75988.5000	1210.5600
	Std. Deviation	491.08106	5703.19342	204814.73540	30412.14777	568.36982
	Minimum	7625.00	53692.00	635375.00	60172.00	1051.22
	Maximum	8914.00	70580.00	1319735.00	158977.00	2857.55

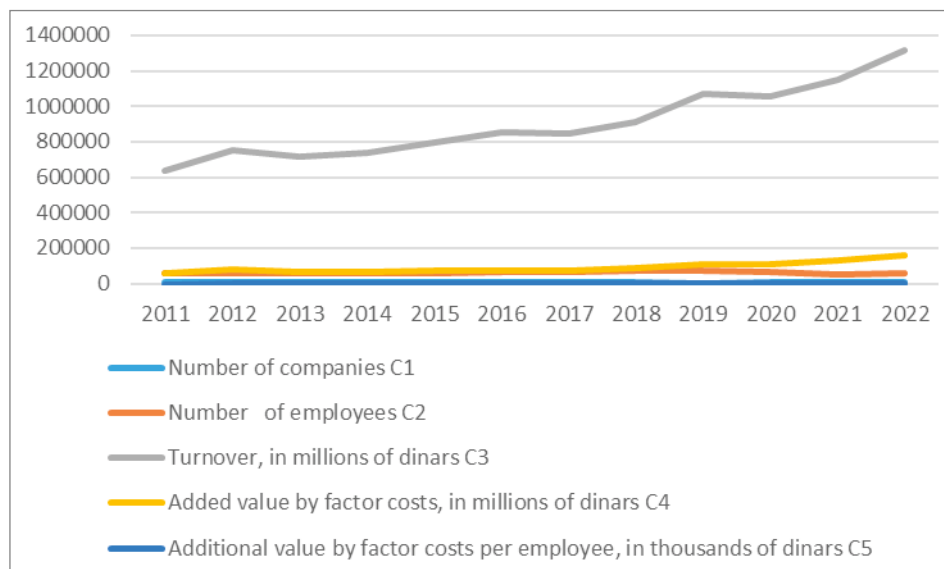

Figure 1. Trend of trade performance of Vojvodina

In the trade of Vojvodina, there has recently been a trend of increasing sales. Labor productivity, measured by added value at factor costs per employee, also increased. The ultimate effect of this is the improvement of the overall performance of trade in Vojvodina. In the period 2011–2021, it ranged from 1051.22–2383.17 thousand dinars. The ultimate effect of this is the improvement of the overall performance of trade in Vojvodina.

The data in Table 4 demonstrate that the correlation between the number of companies and the analysed other statistical variables is at the level of statistical significance. The correlation is negative. This means that with the increase in the number of companies in the trade of Vojvodina, the values of the other observed statistical variables decrease, and vice versa. However, there is a weak correlation between the number of employees and turnover, as well as the additional value of factor costs. This indicates, in other words, that labor productivity in trade in Vojvodina is unsatisfactory, despite the fact that it has been slightly increasing lately. In order to increase labor productivity in trade in Vojvodina, it is necessary to stimulate employees to do so by applying relevant measures (training, rewards, career advancement, flexible employment, health and social insurance). As a function of this, employees should organize relations with consumers.

Table 4. Correlation matrix

Correlations		1	2	3	4	5
1 Number of companies	Pearson Correlation	1	-0.559	-0.740**	-0.655*	-0.477
	Sig. (2-tailed)		0.059	0.006	0.021	0.117
	N	12	12	12	12	12
2 Number of employees	Pearson Correlation	-0.559	1	0.080	-0.067	-0.326
	Sig. (2-tailed)	0.059		0.805	0.836	0.302
	N	12	12	12	12	12
3 Turnover	Pearson Correlation	-0.740**	0.080	1	0.982**	0.910**
	Sig. (2-tailed)	0.006	0.805		0.000	0.000
	N	12	12	12	12	12
4 Added value at factor costs	Pearson Correlation	-0.655*	-0.067	0.982**	1	0.964**
	Sig. (2-tailed)	0.021	0.836	0.000		0.000
	N	12	12	12	12	12
5 Added value at factor costs per employee	Pearson Correlation	-0.477	-0.326	0.910**	0.964**	1
	Sig. (2-tailed)	0.117	0.302	0.000	0.000	
	N	12	12	12	12	12
* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).						
** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).						

Using the LMAW method, the weighting coefficients of the criteria were determined. Table 5 demonstrates the linguistic variables and prioritization

scale which are used in the process of evaluating the importance of criteria. The accuracy of the ranking of the observed activities depends on the correct evaluation of the criteria. The subjective assessment of the importance of criteria should be reduced to the greatest extent possible. The application of the LMAW method helps to a great extent in this.

Table 5. Linguistic Variables and Prioritization scale

Prioritization Scale	
Linguistic Variables (Abbreviation)	Prioritization
Absolutely Low (AL)	1
Very Low (VL)	1.5
Low (L)	2
Medium (M)	2.5
Equal (E)	3
Medium High (MH)	3.5
High (H)	4
Very High (VH)	4.5
Absolutely High (AH)	5

Table 6 and Figure 2 show the evaluation of criteria by decision makers.

Table 6. Criteria evaluation process

Type of criteria	1	1	1	1	1
	C1	C2	C3	C4	C5
E1	H	AH	H	E	MH
E2	VH	VH	MH	H	H
E3	E	MH	VH	AH	AH
E4	MH	E	E	VH	AH

YAIP	0.5
------	-----

	C1	C2	C3	C4	C5	LN($\Pi\eta$)
R1	8	10	8	6	7	10.199
R2	9	9	7	8	8	10.499
R3	6	7	9	10	10	10.540
R4	7	6	6	9	10	10.029

Weight Coefficients Vector	C1	C2	C3	C4	C5
W1j	0.204	0.226	0.204	0.176	0.191
W2j	0.209	0.209	0.185	0.198	0.198
W3j	0.170	0.185	0.208	0.218	0.218
W4j	0.194	0.179	0.179	0.219	0.230

Aggregated Fuzzy Vectors	C1	C2	C3	C4	C5
W1j	0.010	0.011	0.010	0.009	0.010
W2j	0.010	0.010	0.009	0.010	0.011
W3j	0.009	0.009	0.010	0.011	0.011
W4j	0.009	0.009	0.009	0.011	0.012
SUM	0.038	0.040	0.038	0.041	0.044
Aggregated Weight Coefficient Vectors	0.1941	0.1993	0.1940	0.2026	0.2090

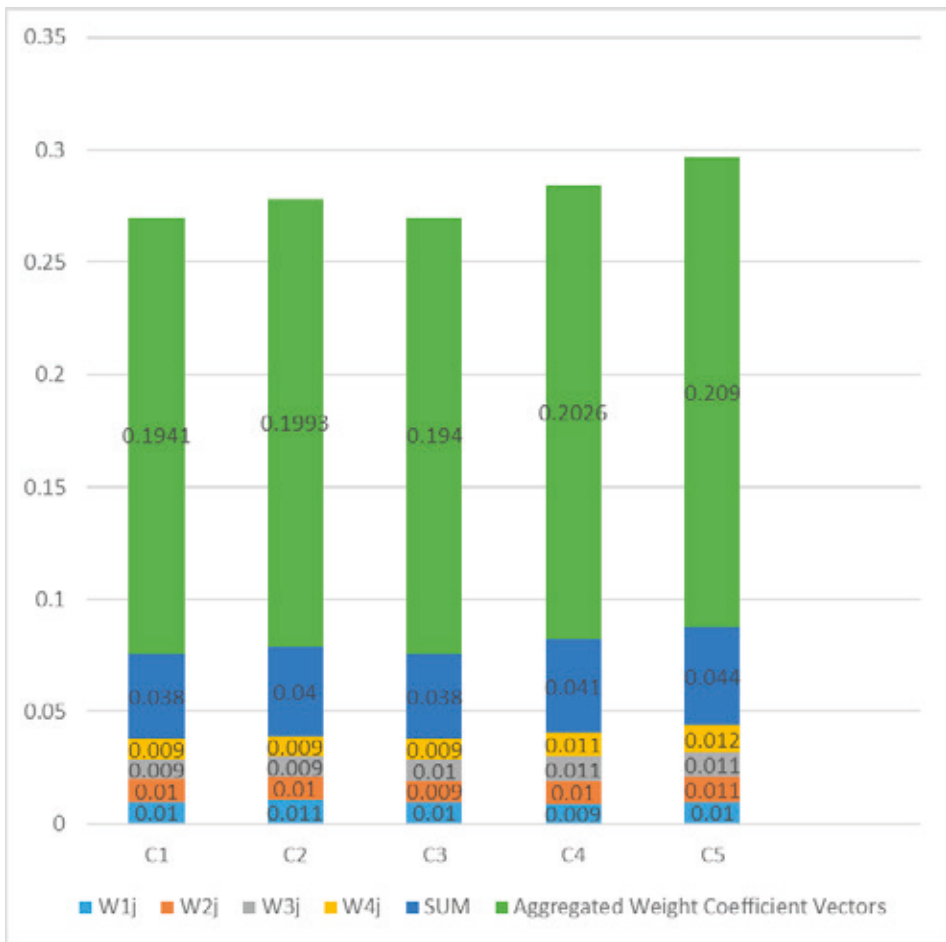

Figure 2. Aggregated weight coefficient vectors

In the specific case, therefore, the most important criterion is C5 – added value by factor costs per employee. This means, in other words, that with an increase in labor productivity, the target performance of trade in Vojvodina

can be achieved. Moreover, Vojvodina's trade is characterized by a trend of increasing labor productivity. The final effect of this is an increase in the overall performance (turnover, assets, capital, profit, etc.) of Vojvodina's trade.

Tables 7–13 and Figure 3 show the calculations and results of the LMAW-DNMA method.

Table 7. Initial Matrix

INITIAL MATRIX	Type of criteria	1	1	1	1	1
	Weight	0.1941	0.1993	0.1940	0.2026	0.2090
		C1	C2	C3	C4	C5
	A1	8778	57240	635375	60172	1051.223
	A2	8651	55970	754006	76308	1363.373
	A3	8914	56222	712844	63003	1120.611
	A4	8769	57487	740081	65882	1146.033
	A5	8419	61453	793236	71529	1163.963
	A6	8636	63707	852894	75669	1187.766
	A7	7777	64976	844783	75416	1160.675
	A8	7857	69568	913171	85802	1233.354
	A9	7625	70580	1070534	110418	1564.438
	A10	7649	64539	1059202	109848	1702.041
	A11	7886	53692	1149448	127957	2383.167
	A12	7999	55634	1319735	158977	2857.55
	MAX	8914.0000	70580.0000	1319735.0000	158977.0000	2857.5500
	MIN	7625.0000	53692.0000	635375.0000	60172.0000	1051.2230

Table 8. Step 1 – Linear normalization matrix

Linear Normalization MATRIX		C1	C2	C3	C4	C5	MAX
		A1	0.8945	0.2101	0.0000	0.0000	0.0000
	A2	0.7960	0.1349	0.1733	0.1633	0.1728	0.7960
	A3	1.0000	0.1498	0.1132	0.0287	0.0384	1.0000
	A4	0.8875	0.2247	0.1530	0.0578	0.0525	0.8875
	A5	0.6160	0.4596	0.2307	0.1149	0.0624	0.6160
	A6	0.7843	0.5930	0.3178	0.1568	0.0756	0.7843
	A7	0.1179	0.6682	0.3060	0.1543	0.0606	0.6682
	A8	0.1800	0.9401	0.4059	0.2594	0.1008	0.9401
	A9	0.0000	1.0000	0.6359	0.5085	0.2841	1.0000
	A10	0.0186	0.6423	0.6193	0.5028	0.3603	0.6423
	A11	0.2025	0.0000	0.7512	0.6860	0.7374	0.7512
	A12	0.2901	0.1150	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000

Table 9. Step 2 – Vector normalization matrix

Vector Normalization MATRIX		C1	C2	C3	C4	C5	MAX
	A1	0.9955	0.9403	0.8025	0.7289	0.7090	0.9955
A2	0.9912	0.9346	0.8367	0.7732	0.7593	0.9912	
A3	1.0000	0.9357	0.8248	0.7367	0.7201	1.0000	
A4	0.9952	0.9414	0.8327	0.7446	0.7242	0.9952	
A5	0.9835	0.9591	0.8480	0.7601	0.7271	0.9835	
A6	0.9907	0.9692	0.8653	0.7714	0.7310	0.9907	
A7	0.9621	0.9749	0.8629	0.7707	0.7266	0.9749	
A8	0.9647	0.9955	0.8827	0.7992	0.7383	0.9955	
A9	0.9570	1.0000	0.9281	0.8668	0.7917	1.0000	
A10	0.9578	0.9730	0.9248	0.8652	0.8138	0.9730	
A11	0.9657	0.9244	0.9509	0.9149	0.9236	0.9657	
A12	0.9695	0.9331	1.0000	1.0000	1.0000	1.0000	
Adj Wj	0.1285	0.1577	0.2157	0.2447	0.2534		

Table 10. Step 3 – CCM (Complete Compensatory Model)

CCM (Complete Compensatory Model)	u1(ai)	C1	C2	C3	C4	C5	SUM
	A1	0.1285	0.0370	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
A2	0.1285	0.0267	0.0470	0.0502	0.0550	0.0550	0.3074
A3	0.1285	0.0236	0.0244	0.0070	0.0097	0.0097	0.1933
A4	0.1285	0.0399	0.0372	0.0159	0.0150	0.0150	0.2366
A5	0.1285	0.1177	0.0808	0.0457	0.0257	0.0257	0.3983
A6	0.1285	0.1193	0.0874	0.0489	0.0244	0.0244	0.4085
A7	0.0227	0.1577	0.0988	0.0565	0.0230	0.0230	0.3586
A8	0.0246	0.1577	0.0931	0.0675	0.0272	0.0272	0.3701
A9	0.0000	0.1577	0.1371	0.1244	0.0720	0.0720	0.4913
A10	0.0037	0.1577	0.2079	0.1915	0.1422	0.1422	0.7031
A11	0.0346	0.0000	0.2157	0.2235	0.2488	0.2488	0.7225
A12	0.0373	0.0181	0.2157	0.2447	0.2534	0.2534	0.7692

Table 11. Step 3 – UCM (Uncompensatory Model)

UCM (Uncompensatory Model)	u2(ai)	C1	C2	C3	C4	C5	MAX
	A1	0.0000	0.1207	0.2157	0.2447	0.2534	0.2534
A2	0.0000	0.1310	0.1687	0.1945	0.1984	0.1984	0.1984
A3	0.0000	0.1341	0.1912	0.2377	0.2437	0.2437	0.2437
A4	0.0000	0.1178	0.1785	0.2288	0.2384	0.2384	0.2384
A5	0.0000	0.0401	0.1349	0.1990	0.2277	0.2277	0.2277
A6	0.0000	0.0385	0.1283	0.1958	0.2290	0.2290	0.2290
A7	0.1058	0.0000	0.1169	0.1882	0.2304	0.2304	0.2304
A8	0.1039	0.0000	0.1225	0.1772	0.2262	0.2262	0.2262
A9	0.1285	0.0000	0.0785	0.1203	0.1814	0.1814	0.1814
A10	0.1248	0.0000	0.0077	0.0532	0.1113	0.1113	0.1248
A11	0.0939	0.1577	0.0000	0.0212	0.0047	0.0047	0.1577
A12	0.0912	0.1396	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.1396

Table 12. Step 3 – ICM (Incomplete Compensatory Model)

ICM (Incomplete Compensatory Model)	u3(ai)	C1	C2	C3	C4	C5	MAX
	A1	1.0000	0.9910	0.9546	0.9266	0.9176	0.8043
	A2	1.0000	0.9908	0.9641	0.9410	0.9347	0.8402
	A3	1.0000	0.9896	0.9593	0.9279	0.9202	0.8106
A4	1.0000	0.9913	0.9623	0.9315	0.9226	0.8198	
A5	1.0000	0.9961	0.9686	0.9389	0.9263	0.8390	
A6	1.0000	0.9965	0.9712	0.9406	0.9258	0.8429	
A7	0.9983	1.0000	0.9740	0.9441	0.9282	0.8521	
A8	0.9960	1.0000	0.9744	0.9477	0.9271	0.8526	
A9	0.9944	1.0000	0.9840	0.9656	0.9425	0.8905	
A10	0.9980	1.0000	0.9891	0.9717	0.9558	0.9167	
A11	1.0000	0.9931	0.9967	0.9869	0.9888	0.9658	
A12	0.9960	0.9891	1.0000	1.0000	1.0000	0.9852	

Table 13. Results of the LMAW-DNMA Method – Rank Order

										w1	w2	w3	
										0.6	0.1	0.3	
		CCM		ϕ	UCM		ϕ	ICM		ϕ	Utility Values		Rank Order
		u1(ai)	Rank	0.5	u2(ai)	Rank	0.5	u3(ai)	Rank	0.5			
2011	A1	0.1656	12	0.1632	0.2534	12	1.0000	0.8043	12	0.5803	0.3720	0.3720	12
2012	A2	0.3074	9	0.3680	0.1984	5	0.6271	0.8402	8	0.6711	0.4849	0.4849	9
2013	A3	0.1933	11	0.2132	0.2437	11	0.9394	0.8106	11	0.5936	0.4000	0.4000	11
2014	A4	0.2366	10	0.2803	0.2384	10	0.8887	0.8198	10	0.6144	0.4413	0.4413	10
2015	A5	0.3983	6	0.5515	0.2277	7	0.7576	0.8390	9	0.6467	0.6007	0.6007	6
2016	A6	0.4085	5	0.6027	0.2290	8	0.7940	0.8429	7	0.7007	0.6512	0.6512	5
2017	A7	0.3586	8	0.4422	0.2304	9	0.8335	0.8521	6	0.7377	0.5700	0.5700	8
2018	A8	0.3701	7	0.4907	0.2262	6	0.7235	0.8526	5	0.7725	0.5985	0.5985	7
2019	A9	0.4913	4	0.6966	0.1814	4	0.5584	0.8905	4	0.8305	0.7229	0.7229	4
2020	A10	0.7031	3	0.8746	0.1248	1	0.3532	0.9167	3	0.8833	0.8251	0.8251	3
2021	A11	0.7225	2	0.9281	0.1577	3	0.4743	0.9658	2	0.9490	0.8890	0.8890	2
2022	A12	0.7692	1	1.0000	0.1396	2	0.4069	0.9852	1	1.0000	0.9407	0.9407	1
	MAX	0.7692			0.2534			0.9852					

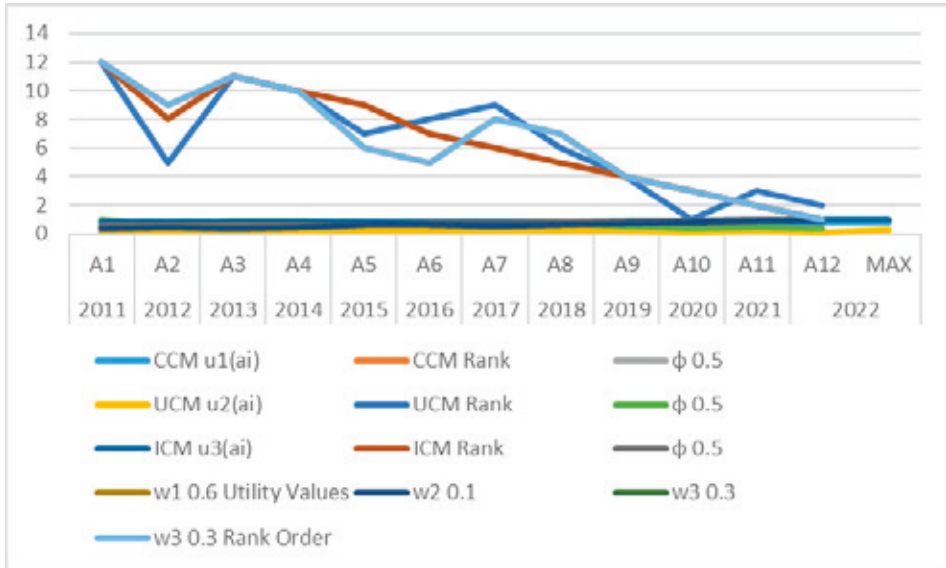

Figure 3. Positioning of activities

According to the results of the DNMA method, the top five years in terms of trade performance in Vojvodina include: 2022, 2021, 2020, 2019 and 2016. Therefore, the best trade performance in Vojvodina was in 2022 and the worst in 2011. Lately, a slight increase in performance has been noticeable in the trade of Vojvodina. In order to achieve the target performance of trade in Vojvodina, labor productivity should, among other things, be significantly increased. In that direction, employees should be stimulated with training, rewards, career advancement, flexible employment, health and pension insurance and similar. Likewise, the relationship between employees and consumers should be improved in order to increase turnover and thus profits.

There are numerous determinants of Vojvodina's trade performance. These are: global political and economic climate, inflation, interest rate, employment, standard of living of the population, foreign direct investments, new business models (multichannel sales – store and electronic, sales of organic products, private label, etc.), transportation costs and logistics, energy crisis, sustainable development, digitization of the entire business and others. Effective control of these and other factors can significantly influence the achievement of the target performance of trade in Vojvodina.

In order to gain as much realistic knowledge as possible in the function of improving the performance of trade in Vojvodina, it is recommended that, in addition to the used one, other models of multicriteria assessment be used in comparison.

CONCLUSION

An important feature of Vojvodina's trade is the increase in labor productivity. This had a positive impact on its overall performance, business, financial and others. The obtained empirical results of the research on the problem of measuring and evaluating the performance of trade in Vojvodina based on the LMAW and DNMA methods by themselves point to the following conclusions: according to the results of the DNMA method, the top five years in terms of trade performance in Vojvodina include: 2022, 2021, 2020, 2019 and 2016. The best performance of Vojvodina's trade was in 2022 and the worst in 2011. Recently, a slight increase in the performance of Vojvodina's trade has been noticeable. First of all, in order to achieve the target performance of the trade, it is necessary to significantly increase labor productivity. In order to achieve this, employees should be stimulated with training, rewards, career advancement, flexible employment, health and pension insurance and similar. The relationship between employees and consumers should also be improved in order to increase turnover.

The factors that influenced the performance of trade in Vojvodina are numerous. These are: global political and economic climate, inflation, interest rate, employment, standard of living of the population, foreign direct investments, new business models (multichannel sales – store and electronic, sales of organic products, private label, etc.), transportation costs and logistics, energy crisis, sustainable development, digitization of the entire business and others. Effective control of these and other factors can significantly influence the achievement of the target performance of trade in Vojvodina.

SOURCES AND LITERATURE CITED

- Berman, Barry; Joel. R. Evans and Patral Chatterjee (2018). *Retail Management: A Strategic Approach*. 13th Edition, Pearson.
- Božanić, Darko; Dragan Pamučar, Aleksandar Milić, Dragan Marinković and Nenad Komazec (2022). Modification of the Logarithm Methodology of Additive Weights (LMAW) by a Triangular Fuzzy Number and Its Application in Multicriteria Decision Making. *Axioms*, 11(3): 89. [<https://doi.org/10.3390/axioms11030089>]
- Chakraborty, Shankar and Edmundas Kazimieras Zavadskas (2014). Applications of WASPAS method in manufacturing decision making. *Informatica*, 25(1): 1–20.
- Chakraborty, Sayanta and Saha Apy Kumar (2023). Novel Fermatean Fuzzy Bonferroni Mean aggregation operators for selecting optimal health care waste treatment technology. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 119: 105752. [<https://doi.org/10.1016/j.engappai.2022.105752>]
- Chakraborty, Ripon K.; Mohamed Abdel-Basset, Ahmed M. Ali (2023). A multi-criteria decision analysis model for selecting an optimum customer service chatbot under uncertainty. *Decision Analytics Journal*, 6: 100168. [<https://doi.org/10.1016/j.dajour.2023.100168>]
- Demir, Gülay (2022). Analysis of the financial performance of the deposit banking sector in the Covid-19 period with LMAW-DNMA methods. *International Journal of Insurance and Finance*, 2(2): 17–36. [<https://doi.org/10.52898/ijif.2022.7>]
- Ecer, Fatih (2020). Multi-criteriad Decision-making comprehensive approach from past to present. Seçkin Publications.

- Ersoy, Nazli (2017). Performance measurement in retail industry by using a multicriteria decision making methods. *Ege Academic Review*, 17(4): 539–551. [https://doi.org/10.21121/eab.2017431302]
- Hezam, Ibrahim M.; Mishra Arunodaya Raj, Rani Pratibha and Ahmad M. Alshamrani (2023). Assessing the barriers of digitally sustainable transportation system for persons with disabilities using Fermatean fuzzy double normalization-based multiple aggregation method. *Applied Soft Computing*, 133: 109910. [https://doi.org/10.1016/j.asoc.2022.109910]
- Đalić, Irena; Željko Stević, Živko Erceg, Perica Macura and Svetlana Terzić (2020). Selection of a distribution channel using the integrated FUCOM-MARCOS model. *International Review*, 3-4: 80–96. [https://doi.org/10.5937/intrev2003080Q]
- İç, Yusuf Tansel; Beril Çelik, Sevcin Kavak and Baki Büşra (2022). An integrated AHP-modified VIKOR model for financial performance modeling in retail and wholesale trade companies. *Decision Analytics Journal*, 3: 100077. [https://doi.org/10.1016/j.dajour.2022.100077]
- Keshavarz-Ghorabae, Mehdi; Maghsoud Amiri, Mohammad Hashemi-Tabatabaei, Emundas Kazimeras Zavadskas and Arturas Kaklauskas (2020). New Decision-Making Approach Based on Fermatean Fuzzy Sets and WASPAS for Green Construction Supplier Evaluation. *Mathematics*, 8(12): 2202. [https://doi.org/10.3390/math8122202]
- Kovač, Milovan; Snežana Tadić, Mladen Krstić and Mouhamed Bayane Bouarima (2021). Novel Spherical Fuzzy MARCOS Method for Assessment of Drone-Based City Logistics Concepts. WILEY Hindawi Complexity Volume 2021, Article ID 2374955, 17 pages. [https://doi.org/10.1155/2021/2374955]
- Lalić, Srđan; Željana Jovičić and Radojko Lukić (2021). Application of the COPRAS method in the evaluation of Trade efficiency in Serbia. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije Economy and Market Communication Review*, XI(2): 497–509. [https://doi.org/10.7251/EMC2102497L]
- Levy, Michael; Barton A. Weitz and Dhruv Grewal (2019). *Retailing Management*. 10th Edition, Mc Graw Hill.
- Lovreta, Stipe i Goran Petković (2021). *Trgovinski menadžment*. Ekonomski fakultet: Beograd.
- Liao, Huchang and Xingli Wu (2020). DNMA: A double normalization-based multiple aggregation methods for multi-expert multicriteria decision making. *Omega*, 94: 102058. [https://doi.org/10.1016/j.omega.2019.04.001]
- Lukić, Radojko (2011). *Evaluacija poslovnih performansi u maloprodaji*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Lukic, Radojko and Blaženka Hadrovic Zekic (2019). Evaluation of efficiency of trade companies in Serbia using the DEA approach. *Proceedings of the 19th International Scientific Conference Business logistics in modern management*, October 10–11, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer, 145–162.
- Lukic, Radojko; Blaženka Hadrovic Zekic and Dominika Crnjac Milic (2020a). Financial performance evaluation of trading companies in Serbia using the integrated Fuzzy AHP – TOPSIS Approach. *9th International scientific symposium region, entrepreneurship, development, Under the auspices of: Republic of Croatia ministry of science and education*, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer, June, 690–703.
- Lukic, Radojko; Dragana Vojteski Kljenak and Slavica Anđelić (2020b). Analyzing financial performances and Efficiency of the retail food in Serbia by using the AHP – TOPSIS method. *Economics of Agriculture*, 67(1): 55–68.
- Lukic, Radojko (2020a). Analysis of the efficiency of trade in oil derivatives in Serbia by applying the fuzzy AHP-TOPSIS method. *Business Excellence and Management*, 10(3): 80–98.
- Lukić, Radojko (2020b). *Računovodstvo trgovinskih preduzeća*. Beograd. Ekonomski fakultet.
- Lukic, Radojko (2021a). Application of MABAC Method in Evaluation of Sector Efficiency in Serbia. *Review of International Comparative Management*, 22(3): 400–417. [DOI: 10.24818/RMCI.2021.3.400]

- Lukic, Radojko (2021b). Application of ELECTRE method in performance analysis of food retailers in Serbia. *Business Excellence and Management*, 1(3): 84–102. [DOI: <https://doi.org/10.24818/beman/2021.11.3-05>]
- Lukic Radojko (2021c). Analysis of trade efficiency in Serbia based on the MABAC method. *Economic Outlook*, 23(2): 1–18.
- Lukić Radojko (2021d). Analiza efikasnosti trgovinskih preduzeća u Srbiji na bazi SAW metode. *Ekonomski pogledi*, 23(1): 1–16.
- Lukic Radojko and Blaženka Hadrović Zekic (2021). Evaluation of transportation and storage efficiency in Serbia based on ratio analysis and the ocr method. *Proceedings of the 21th International Scientific Conference Business logistics in modern management*, October 7–8, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, 189–200.
- Lukic, Radojko and Emira Kozarevic (2021). Application of ARAS method in assessment of trade efficiency in Serbia. December 2021, Conference: *7th Scientific Conference with International Participation "Economy of Integration" ICEI 2021 – Economic Response and Crisis Recovery Caused by the Covid-19 Pandemic*. At: Tuzla, Bosnia and Herzegovina, 21–30.
- Lukic, Radojko (2022a). Application of MARCOS method in evaluation of efficiency of trade companies in Serbia. *Ekonomski pogledi – Economic Outlook*, 24(1): 1–14. [DOI: 10.5937/ep24-38921]
- Lukic, Radojko (2022b). Application of the MARCOS Method in Analysis of the Positioning of Electronic Trade of the European Union and Serbia. *Informatica Economică*, 26(3): 50–63. [DOI: 10.24818/issn14531305/26.3.2022.05]
- Lukic, Radojko (2022c). Employee costs of distribution trade of the European Union and Serbia. *Business excellence and management*, 12(3): 60–76. DOI: [<https://doi.org/10.24818/beman/2022.12.3-05>]
- Lukic, Radojko (2022d). Operating costs of trade in Serbia. *Southeast European Review of Business and Economics*, 3(1): 26–43. [DOI: 10.20544/SERBE.05.01.22.P02]
- Lukić, Radojko (2022e). Performansna analiza distributivne trgovine Evropske unije i Srbije / Performance Analysis of the Distribution Trade of the European Union and Serbia. *Izazovi Globalizacije In Družbenoekonomsko Okolje Eu – Globalisation Challenges And The Socioeconomic Environment Of The EU*, Zbornik Prispevkov – Conference Proceedings 11. Mednarodna znanstvena konferenca – 11th International Scientific Conference, Novo Mesto, 19. maj 2022, University of Novo mesto Faculty of Economics and Informatics – Univerza v Novem Mestu, Fakulteta za ekonomijo in informatiko. Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, 327–335.
- Lukic Radojko (2022f). Analysis of Kosovo and Metohija Trade Performance. *Management and Economics Review*, 7(3): 379–391. [DOI: 10.24818/mer/2022.10-08]
- Lukic, Radojko (2022g). Measurement and Analysis of the Dynamics of Financial Performance and Efficiency of Trade in Serbia Based on the DEA Super-Radial Mode. *Review of International Comparative Management*, 23(5): 630–645. [DOI: 10.24818/RMCI.2022.5.630]
- Lukić, Radojko and Blaženka Hadrović Zekić (2022). Efficiency analysis of trade companies in Serbia using the ARAS method. *22nd international scientific conference Business Logistics in Modern Management*. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, October 6–7, 2022, Osijek, Croatia: 105–119.
- Lukić, Radojko (2023a). Measurement and analysis of the information performance of companies in the European union and Serbia. Based on The Fuzzy LMAW and MARCOS Methods. *Informatica Economică*, 27(1): 17–31. [DOI: 10.24818/issn14531305/27.1.2023.02]
- Lukić, Radojko (2023b). Analysis of the performance of the Serbian economy based on the Merc-Waspas method. *Marsonia: Časopis za društvena i humanistička istraživanja*, 2(1): 39–53.

- Lukić, Radojko (2023c). Influence of Net Working Capital on Trade Profitability in Serbia. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 15(1): 48–67. [DOI: <http://doi.org/10.24818/ejis.2023.04>]
- Lukić, Radojko (2023d). Analysis of the performance of companies in Serbia listed on the Belgrade stock exchange. *Zbornik radova / Conference Proceedings, Računovodstvo i revizija u teoriji i praksi / Accounting and audit in theory and practice*, Banja Luka College / Besjeda Banja Luka, 5(5): 69–80. [DOI: [10.7251/ZRRRTP2301069L](https://doi.org/10.7251/ZRRRTP2301069L)]
- Lukić, Radojko (2023e). Comparative analysis of transport and storage information systems of the European Union and Serbia using fuzzy Lmaw and Marcos methods. *Economy, Business & Development*, 4(1): 1–17. [DOI: [10.47063/ebd.00011](https://doi.org/10.47063/ebd.00011)]
- Lukić, Radojko (2023f). Application of Promethee method in evaluation of insurance efficiency in Serbia. *Revija za ekonomske in poslovne vede / Journal of Economic and Business Sciences*, 10(1): 3–19. [DOI: <https://doi.org/10.55707/eb.v10i1.121>]
- Lukić, Radojko (2023g). Performance analysis of trading companies in Serbia based on DIBR–WASPAS methods. *Conference proceedings [Elektronski izvor] / 28th International Scientific Conference Strategic Management and Decision Support Systems in Strategic Management SM 2023, Subotica, 18–19 May, 2023. – Subotica: Faculty of Economics, 2023, 361–372. [DOI: [10.46541/978-86-7233-416-6_47](https://doi.org/10.46541/978-86-7233-416-6_47)]*
- Lukic, Radojko (2023h). Analysis of the Trade Performance of the European Union and Serbia on the Base of FF-WASPAS and WASPAS Methods. *Review of International Comparative Management*, 24(2): 228–250. [DOI: [10.24818/RMCI.2023.2.228](https://doi.org/10.24818/RMCI.2023.2.228)]
- Lukic, Radojko (2023i). Analysis of the efficiency of companies in Serbia based on the DEA super-radial approach. *Journal of engineering management and competitiveness (JEMC)*, 13(1): 21–29. [DOI: [10.5937/JEMC2301021L](https://doi.org/10.5937/JEMC2301021L)]
- Lukic, Radojko (2023j). Measurement and Analysis of Dynamics of Financial Performance and Efficiency of Trade in Serbia Using Iftopsis and Topsis Methods. *Management and Economics Review*, 8(2): 201–219. [DOI: [10.24818/mer/2023.06-06](https://doi.org/10.24818/mer/2023.06-06)]
- Lukic, Radojko (2023k). Merenje i analiza dinamike profitabilnosti bankarskog sektora u Srbiji na bazi FLMAW-MARCOS metoda. *Measurement and Analysis of Profitability Dynamics of the Banking Sector in Serbia Based on the Flmaw-Marcos Method. Banking – Bankarstvo*, 8–47. [DOI: [10.5937/bankarstvo2301028L](https://doi.org/10.5937/bankarstvo2301028L)]
- Lukic, Radojko (2023m). Analiza performansi trgovinskih preduzeća na bazi MEREC i WASPAS metoda / Performance Analysis of Trading Companies Based on MEREC and WASPAS Methods. *Ekonomski pogledi*, 25(1): 1–43. [DOI: [10.5937/ep25-42324](https://doi.org/10.5937/ep25-42324)]
- Lukic, Radojko (2023n). Liquidity of trade in Serbia. *Southeast European Review of Business and Economics*, 4(1): 80–101. [DOI: [10.20544/SERBE.07.01.23.P05](https://doi.org/10.20544/SERBE.07.01.23.P05)]
- Lukić, Radojko (2023o). Performance of the economy of Vojvodina: empirical analysis. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke / Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, LXXIV(186): 165–182. [https://doi.org/10.2298/ZMSDN2386165L]
- Lukić, Radojko (2024a). Application of the REF Method in the Evaluation of Trade Efficiency in Serbia. *Review of International Comparative Management Volume 25, Issue 1: 51-69. [DOI: [10.24818/RMCI.2024.1.51](https://doi.org/10.24818/RMCI.2024.1.51)]*
- Lukic, Radojko (2024b). Research on the Dynamics of the Performance Positioning of the Trade in Serbia using the LOPCOW and EDAS Methods. *Applied Research in Administrative Sciences*, 5(1): 31–40. [DOI: [10.24818/ARAS/2024/5/1.03](https://doi.org/10.24818/ARAS/2024/5/1.03)]
- Nedeljković, Miroslav; Adis Puška, Suzana Doljanica, Saša Virijević Jovanović, Pavle Brzaković and Željko Stević et al. (2021). Evaluation of rapeseed varieties using novel integrated fuzzy PIPRECIA – Fuzzy MABAC model. *PLoS ONE*, 16(2): e0246857. [https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246857]
- Pamućar, Dragan, Mališa Žižović, Sanjib Biswas and Darko Božanić (2021). A new Logarithm Methodology of additive weights (LMAW) for multicriteria decision-making: application in logistics. *Facta Universitatis Series: Mechanical Engineering*, 19(3): Special Issue, 361–380. [https://doi.org/10.22190/FUME210214031P]

- Puška, Adis; Željko Stević and Ilija Stojanović (2021). Selection of Sustainable Suppliers Using the Fuzzy MARCOS dis Method. *Current Chinese Science*, 1(2): 218–229. [<https://dx.doi.org/10.2174/2210298101999201109214028>]
- Saaty, Thomas L. (2008). Decision Making With The Analytic Hierarchy Process. *International Journal of Services Sciences*, 1(1): 83–98.
- Saha, Abhijit; Dragan Pamucar, Omer Faruk Gorcun and Mishra Arunodaya Raj (2023). Warehouse site selection for the automotive industry using a fermatean fuzzy-based decision-making approach. *Expert Systems with Applications*, 211: 118497. [<https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.118497>]
- Senapati, Tapan and Ronald R. Yager (2019a). Some new operations over Fermatean fuzzy numbers and application of Fermatean fuzzy WPM in multiple criteria decision making. *Informatica*, 30: 391–412.
- Senapati, Tapan and Ronald R. Yager (2019b). Fermatean fuzzy weighted averaging/geometric operators and its application in multicriteria decision-making methods. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 85: 112–121.
- Senapati, Tapan and Ronald R. Yager (2020). Fermatean fuzzy sets. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11: 663–674.
- Sıcakyüz, Çiğdem (2023). Analyzing Healthcare and Wellness Products' Quality Embedded in Online Customer Reviews: Assessment with a Hybrid Fuzzy LMAW and Fermatean Fuzzy WASPAS Method. *Sustainability*, 15: 3428. [<https://doi.org/10.3390/su15043428>]
- Stanković, Miomir, Željko Stević, Kumar Das Dillip, Marko Subotić and Dragan Pamučar (2020). New Fuzzy MARCOS Method for Road Traffic Risk Analysis. *Matematics*, MDPI, 8(457): 181–198.
- Stević, Željko and Nikola Brković (2020). Novel Integrated FUCOM-MARCOS Model for Evaluation of Human Resources in a Transport Company. *Logistics*, 4: 4. [<https://doi.org/10.3390/logistics4010004>]
- Stević, Željko; Dragan Pamučar, Adis Puška and Prasenjit Chatterjee (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to COMPromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, 140: 106231. [<https://doi.org/10.1016/j.cie.2019.106231>]
- Trung, Do Duc (2021). Application of EDAS, MARCOS, TOPSIS, MOORA and PIV Methods for Multicriteria Decision Making in Milling Process. *Strojnický časopis – Journal of Mechanical Engineering*, 71(2): 69–84. [<https://doi.org/10.2478/scjme-2021-0019>]
- Urošević, Snežana; Darjan Karabasevic, Dragiša Stanujkic and Mladjan Maksimovic (2017). An Approach Personnel Selection in the Tourism Industry Based on the SWARA and the WASPAS Methods. *Economic computation and economic cybernetics studies and research*, 51(1): 75–88.
- Yager, Ronald R. (2009). OWA aggregation of intuitionistic fuzzy sets. *International Journal of General Systems*, 38(6): 617–641. [DOI: 10.1080/03081070902847689]
- Yeğın, Tuğba and Muhammad Akram (2022). Performance Evaluation of Green Furniture Brands in the Marketing 4.0 Period: An Integrated MCDM Approach. *Sustainability*, 14: 10644. [<https://doi.org/10.3390/su14171064>]
- Zavadskas, Edmundas Kazimieras; Zenonas Turskis, Jurgita Antucheviciene and Algimantas Zakarevicius (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir Elektrotechnika*, 122: 3–6.
- Zavadskas, Edmundas Kazimieras; Jurgita Antucheviciene, Jonas Saparuskas and Zenonas Turskis (2013a). Multicriteria assessment of facades' alternatives: peculiarities of ranking methodology. *Procedia Engineering*, 57: 107–112.
- Zavadskas, Edmundas Kazimieras; Jurgita Antucheviciene, Jonas Saparuskas and Zenonas Turskis (2013b). MCDM methods WASPAS and MULTIMOORA: verification of robustness of methods when assessing alternative solutions. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 47(2): 5–20.
- Zardari, Noorul Hassan; Kamal Ahmed, Saharif Moniruzzaman Shirazi and Zulkifli Yusop (2014). *Weighting Methods and their Effects on Multicriteria Decision Making Model Outcomes in Water Resources Management*. Springer: New York, NY, USA.

ELECTRONIC SOURCE

Miškić, Smiljka; Željko Stević and Ilija Tanackov (2021). A novel integrated SWARA-MAR-COS model for inventory classification. IJIEPR., 32 (4): 1–17. Available to: <http://ijiepr.iust.ac.ir/article-1-1243-en.html>.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 7. 5. 2024.

Прихваћен: 17. 5. 2024.

ИСТРАЖИВАЊЕ ДИНАМИКЕ ТРГОВИНСКЕ ПЕРФОРМАНСЕ
У ВОЈВОДИНИ

РАДОЈКО ЛУКИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

РЕЗИМЕ: Истраживање динамике трговине веома је изазовно за истраживање због специфичне природе трговинских перформанси. Нарочито када се, поред класичне методологије – рацио анализе – примењују вишекритеријумске методе одлучивања. Имајући то у виду, у овом раду се анализира учинак трговине у Војводини на основу метода LMAW (логаритамска методологија адитивних тежина) и DNMA (вишеструко удруживање двоструке нормализације) метода. Сврха и циљеви истраживања су што реалнија процена учинка трговине у Војводини како би се применом релевантних мера унапредио у будућности. Према резултатима DNMA методе, у првих пет година у погледу трговинских учинака у Војводини спадају: 2022, 2021, 2020, 2019. и 2016. Дакле, најбољи трговински учинак у Војводини био је 2022. године, а најлошији 2011. године. У последње време, у Војводини је приметан благи пораст трговинских перформанси. Да би се постигао циљни учинак трговине у Војводини, требало би, између осталог, значајно повећати продуктивност рада. У том правцу запослене треба стимулисати обукама, награђивањем, напредовањем у каријери, флексибилним запошљавањем, здравственим и пензионим осигурањем и сл. Исто тако, треба побољшати однос између запослених и потрошача како би се повећао промет и остварио циљни профит. Не постоје сличне студије које користе друге вишекритеријумске методе одлучивања. Ово ограничава могућности поређења резултата добијених коришћењем различитих вишекритеријумских метода одлучивања. Из ових разлога, препоручује се анализирање перформанси трговине у Војводини применом различитих метода вишекритеријумског одлучивања. Научни и стручни допринос овог рада огледа се у томе што је, колико нам је познато, по први пут анализирана динамика трговинских перформанси у Војводини применом савремених вишекритеријумских метода одлучивања. У односу на рацио анализу, добијени резултати су реалнији као основа за унапређење пословања у трговини Војводине у будућности применом релевантних мера.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: учинак, ефикасност, фактори, трговина Војводине, логаритамска методологија адитивних тежина

ЈЕЛ КЛАСИФИКАЦИЈА: Л81, М31, М41, О32

UDC 305:[614.252:331.363
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2490205G>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 16. 4. 2024.
Прихваћен / Accepted: 21. 4. 2024.

ОДАБИР СПЕЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ: РОДНЕ РАЗЛИКЕ И НЕЈЕДНАКОСТИ МЕЂУ СТУДЕНТИМА МЕДИЦИНЕ

НЕВЕНА ГРОЗДАНОВСКИ

Нови Сад, Србија
nevenagrozdanski74@gmail.com

ЈОВАНА ЧИКИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Учешће жена у медицинском образовању значајно је порасло у последњих неколико деценија и оне данас чине више од половине укупног броја студената медицине у многим земљама. Међутим, приметна је њихова слабија заступљеност у традиционално маскулиним медицинским специјалностима. Циљ рада је да се покаже које се теме издвајају у радовима о родним разликама у медицинском образовању, као и који фактори утичу на њихову репродукцију, посебно приликом одабира специјализације. Систематска претрага радова спроведена је коришћењем иностраних и домаћих електронских база података. У страним истраживањима издвојило се пет тема: фактори одабира специјализације; родне разлике у избору специјализације; родне неједнакости у медицинским специјалностима; родно заснована дискриминација у медицинским специјализацијама и значај менторства при одабиру специјализације. Резултати указују на мању заинтересованост студенткиња за хирургију, на дискриминацију са којом се оне сусрећу у „мушким” медицинским специјалностима, али и на менторке као једно од могућих решења у таквим ситуацијама. Такође, резултати указују на недовољну истраженост ове теме у домаћој литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: род, родне разлике, студенти медицине, медицинске специјалности, медицинско образовање

УВОД

Једна од битних карактеристика модерних и савремених друштава јесте растућа партиципација жена у формалном тржишту радне снаге [Blau and Winkler 2018: 90; Hossfeld 2009: 318]. Међутим, њихов излазак у сферу плаћеног, видљивог рада је од почетка текао у складу са културним и друштвеним претпоставкама о више или мање „прикладним” занимањима за жене [Galić 2011: 26; Hossfeld 2009: 318]. Родна перцепција одређених радних сфера и делатности дубоко је историјски и културно укореењена, пре свега, у схватању о природној предодређености жена за занимања која су „лакша” [Коковић 2009: 244; Stanković i Markov 2011: 321] и која „одликује брига, нега и пажња према другима” [Stanković i Markov 2011: 321].

Феминизација радне снаге води до феминизације одређених професија¹, а последично и до смањења или губитка њиховог престижа. Реља и сар. [2009] указују на тзв. *теорију зајађења* којом се описује ненаклоњеност мушкараца ка уласку жена у професију због могућности „загађења” њеног престижа [Relja i др. 2009: 230]. Оваква ситуација утиче повратно и на сам избор каријере којом ће се жене бавити, па тако одређене професије (нпр. пилот, војник, полицајац, хирург) важе као изразито маскулине и неретко представљају непријатељско окружење за жене [Томић i Spasić 2010: 101–102]. Иако се медицина у последњим деценијама значајно феминизовала [Meuboom-de Jong 1999; Steiner-Hofbauer et al. 2023; Adams 2010], неке њене области, попут урологије и хирургије и данас важе за „клуб старих момака”² [Buyske 2005, према: Deng et al. 2021: 1237].

Посебно је занимљив положај жена у медицини, као традиционално мушкој професији, у којој су оне континуирано неформално учествовале као актери задужени за лечење, порођај, превијање и негу [Jefferson et al. 2015: 6; Коковић 2009: 248]. Улога неговатељице, медицинске сестре или помоћног медицинског особља је остала резервисана за жене и током 20. века, упркос феминизацији медицинског образовања и професије, док су доктори медицине и даље били мушкарци [Коковић 2009: 248]. Чак и данас, када је удео жена у високом медицинском образовању значајно порастао, њихово присуство се унапред претпоставља у неким гранама медицине (педијатрија, гинекологија и акушерство) [Jefferson et al. 2015: 11], док је у другим (хирургија) присуство докторки неочекивано и ретко што упућује на постојање одређених родних разлика и неједнакости у медицинском образовању.

На основу наведеног, у раду се поставља главно истраживачко питање: на који начин релевантна истраживачка литература прилази проблему родних разлика у медицинском образовању? С тим у вези је и додатно

¹ Несумњиво, прве асоцијације на ово су учитељица, наставница, васпитачица, медицинска сестра.

² „Клуб старих момака” (енгл. *old boys' club*) означава појаву да мушкарци истог или сличног друштвеног или образовног порекла и статуса помажу једни другима у решавању приватних или професионалних проблема. Реч је о коришћењу повезујућег социјалног капитала, најчешће оног који се формирао током образовања у елитним приватним школама.

питање: које се истраживачке теме издвајају у релевантним референцама и како се тумаче. Ова питања су у функцији идентификације и тумачења фактора који утичу на репродукцију родних неједнакости у високом медицинском образовању, посебно приликом одабира специјализације. Одговори на ова питања траже се у прегледу и анализи рецентних домаћих и иностраних истраживања у којима су испитивани фактори који утичу на одабир специјализације и каријере код студената медицине.

ЖЕНЕ У МЕДИЦИНИ И МЕДИЦИНСКОМ ОБРАЗОВАЊУ: ПОЛОЖАЈ И ДИСПАРИТЕТИ

Као што је истакнуто, у протеклих неколико деценија, број жена које уписују и завршавају медицинске факултете широм света значајно је порастао па оне данас у многим државама чине и више од половине укупног броја уписаних студената [ААМС 2022; Rudnicka 2022; AFMC 2021: 61–63; Scheffer et al. 2020, према: Faria et al. 2023: 107]. Слична је ситуација и код нас – на високим школама и факултетима у области здравства и социјалне заштите, студенткиње чине већину (74,6%) [РЗС 2023: 119]. На четири медицинска факултета у Србији је у 2022/23. години, од укупног броја студената, било уписано чак 70,2% студенткиња [РЗС 2023: 16–21].³

Упркос значајном присуству жена у високом медицинском образовању, оне и даље остају недовољно заступљене у одређеним специјалностима. Студенткиње медицине се најчешће опредељују за специјализације у области педијатрије, акушерства и гинекологије и интерне медицине [Ferreira et al. 2022: 2; Talbott and Wasson 2022: 819]. С друге стране, њихова заступљеност је веома ниска у оним специјалностима које су традиционално маскулине – првенствено хирургија [Ferreira et al. 2022: 2; Khan 2023: 33; Schizas et al. 2022: 276], али и урологија, кардиологија, неурологија. Подаци за Србију сведоче да су жене присутније од мушкараца у здравственом сектору, како на пољу полупрофесија медицинских сестара/техничара, тако и међу докторима медицине [ИЗЈЗС, 2023: 26].⁴ Међутим, услед недостатка истраживања, тешко је дати прецизан податак о учешћу жена у појединим медицинским специјалностима.⁵

Одабир специјализације је важан при сагледавању положаја жена у медицинској професији зато што од њега, између осталог, зависи и висина зараде, могућност напредовања, професионални и шири друштвени углед. Међутим, поједина истраживања показују да родни јаз у платама постоји и унутар истих медицинских специјалности [Connolly and Hold-

³ Поред тога, у статусу истраживачица, жене имају највеће учешће управо у медицинским наукама (58,6%) [РЗС, 2020: 50].

⁴ Према подацима Института за јавно здравље Србије (ИЗЈЗС), жене чине $\frac{2}{3}$ запослених доктора медицине [ИЗЈЗС, 2023: 26].

⁵ На располагању нам стоји само студија која је испитивала однос жена и мушкараца у анестезиологији, на нивоу Београда, где је уочено да су „жене постигле паритет са мушкарцима у највишим академским звањима и на руководећим местима” [Rajković et al. 2021: 29].

croft 2009; Magnusson 2015; Mainardi et al. 2019]. Овај феномен уочила је и Ж. Шпорер [1990: 138], наводећи да: „масовност жена у некој делатности или професији дугорочно утјече на смањење престижа тиме што жене остварују нижа примања за исту квалификацију у истој грани”. Поред тога, жене са вишим образовањем (и вишом квалификацијом) сусрећу се са већом разликом у примањима у односу на своје мушке колеге; та разлика је мања на нижим нивоима образовања и квалификација [Šporer 1990: 137].

На одлуку о одабиру медицинске специјализације могу утицати бројни, међусобно испреплетени фактори. Они не подразумевају само индивидуалне тежње и интересе специјализаната, већ и различите друштвене утицаје, попут родних стереотипа, родне дискриминације и социјализације [Khan 2023: 34–35] који значајно обликују њихове одлуке. У образовању, одржање друштвених (и родних) неједнакости подупиरे и постојање тзв. скривеног курикулума тј. скупа вредности, ставова или начела које наставници имплицитно преносе ученицима [Aberkrombi et al. 2008, према: Коковић 2009: 30]. Кроз скривени курикулум могу се прећутно преносити и различити родни стандарди који учвршћују већ постојеће родне неједнакости. Скривени курикулум може да садржи различите стереотипе [Cheng and Yang 2015] које професори, својим коментарима и примерима, преносе студентима, што може да буде подстицај или ограничење за даље бављење одређеном специјалношћу [Brown et al. 2020: 1115].

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Одговори на постављена истраживачка питања тражени су на основу анализе резултата ранијих истраживања. Основни скуп чине радови публиковани у иностраним, домаћим и часописима земаља у региону. Претраживање радова је извршено током јануара и фебруара 2024. године. У основни скуп радова за анализу укључени су они текстови у којима се род издвојио као статистички значајна варијабла. Анализирани су и радови који се баве положајем и искуством студената унутар традиционално „мушких” или „женских” специјализација. Све медицинске специјализације су биле укључене. У анализу су укључени радови који су се базирали на приказу и елаборацији резултата емпиријских истраживања, без обзира на план истраживања (квантитативни, квалитативни, комбиновани) и независно од државе у којој се вршило истраживање.⁶

Претрага радова у иностраним часописима извршена је коришћењем електронске базе података *ScienceDirect*⁷ коришћењем осам кључних

⁶ Оваква одлука донета је због тога што смо желели да анализу заснујемо на што већем броју истраживања, истраживања која су вршена применом различитих метода и на узорцима различите величине. Такође, циљ је био обухватити истраживања којима је у фокусу било утврђивање статистичких правилности у одабиру специјализације, као и она која су ближе испитивала лична искуства студената и студенткиња у току клиничке праксе.

⁷ Ова база је одабрана јер нуди увид у велики број медицинских часописа, тиме и истраживања из свих делова света.

речи⁸. Из основног скупа публикованих радова, искључени су они који су: а) објављени пре 2018. године, зато што смо желели да прикажемо и анализирамо најновије истраживачке увиде, б) испитивали студенте стоматологије, фармације или медицинске техничаре⁹, в) испитивали положај запослених (доктора/ки), а не студената/специјализаната/стажиста, и г) прегледни чланци. Такође, из анализе су искључени радови који нису укључивали анализу рода као значајне варијабле за избор будуће специјализације и они у којима се вршила анализа већ постојећих података. Након иницијалног скупа од 62 публикована рада, искључивањем оних који не одговарају задатим критеријумима, задржано је и укључено у анализу 25 текстова (Табела 1).

За претраживање публикованих истраживања из Србије и региона коришћене су базе: Српски цитатни индекс (*SCIndeks*) и Портал хрватских знанствених и стручних часописа (*Hrčak*), као две највеће интернет базе часописа доступне за слободну претрагу. Претраживање је вршено помоћу шест кључних речи¹⁰. Претрагом база *SCIndeks* и *Hrčak* утврђен је веома мали број публикованих радова на тему фактора који утичу на одабир специјализације и каријере код студената медицине, као и радова који испитују њихов положај унутар традиционално „мушких” или „женских” специјалности. Стога су, у случају ових база, критеријуми за укључивање радова делимично проширени¹¹. У анализу је укључено свега пет радова који се односе на студенте/специјализанте медицине и у којима се род издвојио као статистички значајна варијабла (Табела 2). Искључени су једино радови који су испитивали студенте стоматологије (три рада).

Табела 1. Инострана публикована истраживања укључена у анализу

Редни број	Референца	Држава	Метод истраживања	Величина узорка	м / ж испитаници (%)	Година студија
1.	Al-beita-wi, S. N., (2021)	Јордан	квантитативни	253	44 : 56	VI
2.	Al-Zubi, M., 2021	Јордан	квантитативни	223	49 : 51	VI
3.	Al Rashed, A., 2022.	Кувајт	квантитативни	362	22 : 78	V, VI, стажисти
4.	Aljerian, K., 2022.	Саудијска Арабија	квантитативни	212	61 : 39	Специјализанти
5.	Burns, R. N., 2023.	САД	квантитативни	1.057	9 : 88	IV
6.	Cheng, J. K., 2023	САД	квантитативни	611	41,6 : 57	Све године
7.	Deng, M., 2021.	Канада	комбиновани	36	44% и 39% 56% и 61%	Између I и II
8.	Efe, I. E., 2022	Немачка	квантитативни	210	27 : 73	Од I до VI
9.	Faria, I., 2022.	Бразил	квантитативни	953	20 : 78	Све године

⁸ Кључне речи су: medical specialty, medical students, specialization, influence, factor, gender disparity, gender bias, gender.

⁹ Студије ових дисциплина и каријерни пут разликују се од оног на општој медицини.

¹⁰ Кључне речи су: медицинска специјализација, студенти медицине, студенткиње медицине, каријера, род/пол, фактори.

¹¹ Година објављивања рада није узимана у обзир.

10.	Gerk, A., 2022.	Бразил	квантитативни	953	20 : 78	Све године
11.	Grimm, L. J., 2022.	САД	комбиновани	49	41 : 59	Од I до IV
12.	Guraya, S. Y., 2018.	Саудијска Арабија	квантитативни	220	75 : 25	Од III до V
13.	Jubran, A., 2020.	Саудијска Арабија	квантитативни	282	53 : 47	Специјализанти
14.	Khamees, A., 2022.	Јордан	квантитативни	1.556	36 : 64	Од I до VI
15.	Lynch, T., 2022.	Ирска	квантитативни	492	37 : 62	Све године
16.	Medema, A. M., 2024.	САД	квантитативни	332	35 : 65	I и II година
17.	Mokharti, A., 2024.	Иран	квантитативни	425	67 : 33	Стажисти
18.	Morte, K., 2021	САД	квантитативни	101	72 : 28	Специјализанти
19.	Ng, C. W. Q., 2020.	Сингапур	квантитативни	1.780	48 : 52	I и V
20.	Ng, C. W. Q., 2021.	Сингапур	квантитативни	1.741	47 : 53	III и V
21	Perrera, S., 2023.	Аустралија	квантитативни	127	13 : 87	Све године
22.	Reghunatha, M., 2023.	САД	квантитативни	294	42 : 58	Специјализанти
23.	Ryan, J. F., 2021.	Канада	квантитативни	253	58 : 40	Од III до VI
24.	Shakir, M., 2024.	Пакистан	квантитативни	2.353	37 : 63	Све године
25.	Sorouri, K., 2021.	Канада	квалитативни	30	57 : 43	I

Табела 2. Публикована истраживања из Србије и Хрватске укључена у анализу

Редни број	Референца	Држава	Метод истраживања	Величина узорка	м / ж испитаници (%)	Година студија
1.	Dolenc, E., 2018.	Хрватска	Квантитативни	193	није наведено	VI
2.	Ević, J., 2015.	Хрватска	Квантитативни	4.284	35 : 65	I и VI
3.	Gazibara, T., 2019.	Србија	Квантитативни	970	36 : 64	I и VI
4.	Ilić Živojinović, J., 2019.	Србија	Квантитативни	769	69 : 31	II и VI
5.	Šimleša, D., 2022.	Хрватска	Квантитативни	206	45 : 55	Све године

РЕЗУЛТАТИ

У 11 анализираних иностраних истраживања¹² фокус је био на факторима који утичу на одабир специјализације код студената/специјализаната. Од тога су у девет радова испитивани само студенти хирургије, у два радиологије, док се по један рад бавио само студентима акушерства и гинекологије, тј. специјализантима педијатрије. У преосталих 14 радова¹³, аутори су се оријентисали на идентификовање и испитивање родних разлика, неједнакости, пристрасности и родно засноване дискриминације као фактора који могу да утичу на одабир специјализације и који уопштено утичу на положај специјализаната у одређеним медицинским гранама.

Најзаступљеније специјализације за које су се испитаници и испитанице одлучивали биле су интерна медицина и општа хирургија [Al-Beitawi

¹² Наведена у Табели 1 под бројевима: 1, 2, 3, 4, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 25.

¹³ Наведена у Табели 1 под бројевима: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24.

et al. 2021: 2; Aljerian 2022: 304; Al-Zubi et al. 2021: 2; Guraya and Almarahmy 2018: 1097; Khamees et al. 2022: 3; Morte et al. 2021: 680]. Студенткиње су се ређе одлучивале за хирургију [Khamees et al. 2022: 3; Efe et al. 2022: 97; Reghunathan et al. 2023: 368], а чешће за специјализацију у акушерству и гинекологији [Al-Zubi et al. 2021: 2], док су се студенти више одлучивали за хирургију и урологију [Al-Zubi et al. 2021: 2]. У истраживању које се фокусирао на факторе који утичу на избор радиологије као специјализације, већи удео студената одлучио се за ову специјалност, и то због њених „физичких и технолошких компоненти” [Lynch et al. 2022: 2–3]. Када су у питању радиолошке субспецијализације, жене су се у већој мери одлучивале за педијатријску радиологију, ултразвук дојки и мамографију, док су мушкарци били заинтересовани за нуклеарну медицину и неурорадиологију [Medema et al. 2024: 240–241].

Највећи број испитаника и испитаница су као важан фактор при одабиру специјализације навели стил живота и дугачко радно време током и након специјализације [Aljerian 2022: 305; Al Rashed 2022: 3; Jubran et al. 2020: 117; Khamees et al. 2022: 5; Morte et al. 2021: 679; Ng et al. 2020: 1551; Ng et al. 2021: 204; Sorouri et al. 2021: 1519]¹⁴. Споменути чиниоци су се посебно издвојили као баријера при одабиру специјализације у области хирургије. Такође, издвојена је и забринутост за могућност балансирања приватног и пословног живота и посвећивања породици и деци¹⁵ [Al Rashed 2022: 3; Efe et al. 2022: 97; Guraya and Almarahmy 2018: 1098; Khamees et al. 2022: 5; Lynch et al. 2022: 3; Morte et al. 2021: 679; Sorouri et al. 2021: 1519]. Притом, испитанице су се у нешто већој мери него њихове колеге одлучивале за овај разлог. Такође, студенткиње су наводиле разлоге попут трудноће и породилског одсуства као препреке ка одабиру специјализације у хирургији [Sorouri et al. 2021: 1519]. Висина плате и могућност запослења су се издвојили као фактори одабира специјализације у четири анализирана истраживања [Al-Beitawi et al. 2021: 2; Al-Zubi et al. 2021: 3; Jubran et al. 2020: 117; Khamees et al. 2022: 5].

Студенткиње чешће сматрају да ће се у хирургији и кардиологији срести са родним неједнакостима и пристрасностима [Al Rashed 2022: 3; Deng et al. 2021: 1240; Efe et al. 2022: 97; Ng et al. 2020: 1551; Ng et al. 2021: 204; Perrera et al. 2023: 1252; Shakir et al. 2023: 8–9], што их је бринуло при избору ових специјализација. Према налазима студије [Ryan et al. 2021: 853] која је испитивала искуство студената пре и после учествовања у одређеним програмима хируршке праксе, студенткиње су имале мање самопоуздања при извођењу хируршких процедура и мање шансе да изведу поједине процедуре. Студенткиње су сведочиле и о родној вербалној дискриминацији од стране запослених и пацијената током трајања самог програма [Deng et al. 2021: 1242]. Интересантно, студенткиње су пријавиле мање праксе, клиничког искуства и самопоуздања и током специјализације у акушерству и гинекологији [Burns et al. 2023: 4]. И

¹⁴ Овај фактор се истиче у чак 40% анализираних иностраних радова.

¹⁵ Јавља се у 35% анализираних радова.

студенти и студенткиње сматрају да је (неуро)хирургија доминантно „мушка” специјалност [Al Rashed 2022: 3; Deng et al. 2021: 1240; Mokhtari et al. 2024: 4; Sorouri et al. 2021: 1518], док је једно истраживање показало да студенти перцепирају радиологију као „мушку” грану медицине [Grimm et al. 2022: 271]. Напоследку, студенткиње Афроамериканке су, поред Латиноамериканки и Азијаткиња, трпеле дискриминацију и по расној/етничкој основи [Burns et al. 2023: 4; Grimm et al. 2022: 272].

За жене и небинарне особе постојала је већа вероватноћа да током студија буду родно дискриминисани и претрпе неки облик родно заснованог насиља [Al Rashed 2022: 3–4; Gerk et al. 2022: 704; Faria et al. 2023: 104]. Најчешће је то вербална дискриминација [Faria et al. 2023: 104]. Студенткиње су у већој мери дискриминисали професори, доктори и медицински техничари (медицинске сестре) [Deng et al. 2021: 1242; Faria et al. 2023: 104], док није било разлике у вероватноћи дискриминације студената и студенткиња од стране пацијената и њихових породица [Faria et al. 2023: 104]. Родно заснована дискриминација утицала је на самопоуздање студенткиња, као и на њихову сигурност, али и избор њихове каријере¹⁶ [Gerk et al. 2022: 704]. Студенти и студенткиње су као могућа решења за ублажавање родне дискриминације наводили присуство женских узора и повећање броја менторки, као и бољу едукацију о овој теми [Al Rashed 2022: 4–5; Cheng et al. 2023: 4–6; Deng et al. 2021: 1242].

Када је реч менторству, студенткиње га више вреднују [Cheng et al. 2023: 6; Morte et al. 2021: 684; Ng et al. 2021: 204] и више њих је имало одабраног ментора/ку [Gerk et al. 2022: 705; Morte et al. 2021: 684]. Једно од истраживања је показало да је пресудни фактор у избору специјализације за жене био тај да ли су ментори (клинички или факултетски) „промовисали хирургију као каријерну опцију за студенткиње медицине” [Ng et al. 2021: 205]. Учесници и учеснице једне фокус-групе су приметили да је мали број жена преузео улогу менторки, као и да неки од њих током боравка у болници „нису ниједном, или су само једном, видели жену хирурга” [Sorouri et al. 2021: 1519].

У три рада¹⁷ који се односе на Србију и земље региона истраживане су преференције студената при одлучивању за даљу специјализацију/каријеру. У преостала два рада¹⁸ пажња је била више усмерена на депресивност, анксиозност и стрес, тј. синдром сагоревања (енг. *burnout syndrome*) код студената и студенткиња медицине. У поменутих радовима је показано да жене имају израженију анксиозност и стрес [Simleša i Margetić 2022: 360], као и да су оствариле мање личних постигнућа од својих мушких колега [Ilić Živojinović et al. 2019: 1217].

Студенти у Србији (и у првој и у завршној години) су више заинтересовани за хирургију од студенткиња које су за ову специјализацију мање заинтересоване на крају него на почетку студија [Gazibara et al.

¹⁶ Исто је важило и за мушкарце који су доживели родно засновану дискриминацију, али су они у односу на жене били у значајно мањем броју.

¹⁷ Наведени у Табели 2 под бројевима: 1, 2, 3. Један од радова је докторска дисертација.

¹⁸ Наведени у Табели 2 под бројевима: 4, 5.

2019: 375]. Такође, студенткиње су ређе размишљале о раду у иностранству по завршетку студија [Gazibara et al. 2019: 374]. У истраживању из Хрватске, студенткиње су чешће (62,1%) наводиле анестезиологију, реаниматологију и интензивну медицину као један од своја прва три избора будуће специјализације [Dolenc et al. 2018: 7]. Као први избор, ове специјализације је навело незнатно више студената (53,3%) него студенткиња (46,7%) шесте године медицине [Dolenc et al. 2018: 7]. Напоследку, у узорку студената медицине са шесте године, студенткиње су имале преко два и по пута веће изгледе да одаберу специјализацију у општој медицини у односу на мушке испитанике [Ević 2015: 28].

ДИСКУСИЈА

Анализом 25 иностраних и пет домаћих истраживања, као главне теме у вези са проблемом родне разлике на студијама медицине издвојило се пет тема: а) родно детерминисани фактори одабира специјализације; б) родне разлике у избору специјализације; в) родне неједнакости у медицинским специјалностима; г) родно заснована дискриминација у медицинским специјалностима, и д) значај менторства при одабиру специјализације.

Најистакнутији фактор при одлучивању за специјализацију било је радно време и стил живота, што је у складу са досадашњим налазима [Levaillant et al. 2020: 2], поготово када је у питању хирургија за коју се везује стресан и исцрпљујући стил живота и дугачко радно време [Trinh et al. 2021: 838]. Истраживања показују да су данашњи студенти и студенткиње медицине *en general* мање вољни да жртвују свој субјективни осећај благостања и устаљени начин живота при избору каријере, у поређењу са ранијим генерацијама [Sidawy 2003; Saalwatcher et al. 2006, према: Trinh et al. 2021: 843].¹⁹ Неки аутори сматрају да је то последица већег нагласка који се у овој генерацији ставља на ментално здравље и смањење стреса на послу [Wingard 2021, према: Mahapatra et al. 2022: 252]. Радно време и стил живота могу утицати и на одлуке о започињању партнерског живота и родитељству, што се и испоставило као утицајно при одабиру специјализације код оба пола. Ипак, студенткиње чешће одустају од одређене специјализације из наведених разлога, поготово ако је у питању доминантно „мушко” поље [Khan 2023: 35]. Потешкоће у балансирању породичног и пословног живота услед нерегуларног и дугачког радног времена, као и отежано комбиновање породичних обавеза и специјализације могу се објаснити, тзв. хипотезом о одговорности у домаћинству. Према њој, жене носе већу одговорност у домаћинству него мушкарци [Turner and Niemeir 1997: 399], што је последица неједнаке поделе улога у домаћинству про-

¹⁹ За припаднике генерације Зед, равнотежа између пословног и приватног живота, те флексибилно радно време, кључни су фактори при запошљавању [Bulut and Maraba 2021: 3; Sánchez-Hernández et al. 2019: 6]. Иако нема општеприхваћеног консензуса, најчешће се у припаднике генерације Зед убрајају они који су рођени након 1995. године [Consultancy.uk 2015; Daukseviciute 2016, према: Cilliers 2017: 190].

истеклих из традиционалних друштвених очекивања о мушкарцу као „хранитељу породице” и жени као „неговатељици”. Без обзира на промене у положају жена на тржишту рада, на њима је и даље већи део обавеза у домаћинству и породици, посебно оних у вези са децом [Turner and Niemeir 1997: 400]. Стога, претпоставља се да ће жене бирати послове ближе кући, са краћим и фиксним радним временом, како би могле да балансирају између својих приватних и јавних улога [Johnston-Anumonwo 1992: 162]. Имајући на уму обележја Зед генерације, као и на трагу Бековог концепта индивидуализације²⁰ [Bek 2011], поставља се питање да ли ће се њени представници одупрети укоренењем родним стандардима што би, последично, довело до умањивања и/или брисања родних разлика и неједнакости у различитим друштвеним сферама, па тако и (медицинском) образовању. У том контексту, неки аутори говоре о другачијим родним односима у будућој радној снази у медицини [Steiner-Hofbauer et al. 2023: 128].

Резултати посматраних истраживања показали су да се избор специјализације код студената и студенткиња разликује. Досадашња литература сведочи о тренду опредељивања студенткиња за нехируршке специјализације [Ferreira et al. 2022: 3; Sexton et al. 2012]. Чињенице да су жене чешће сматрале да ће се у хирургији срести са родним неједнакостима такође не изненађује, имајући у виду да родно неравноправни третман у хирургији отежава усвајање знања и вештина код студенткиња и чини да се осећају недобродошло у овој специјалности [Salles et al. 2019, према: Khan 2023: 34; Roberts et al. 2019, према: Trinh et al. 2021: 844]. Такође, родни стереотипи доприносе томе да се верује како жене одступају од идеалнотипских обележја личности хирурга (одлучан, храбар, брз, вођа) [Deng et al. 2021: 1237; Williams and Cantillon 2000: 604]. Ово одговара индивидуалистичкој перспективи у тумачењу родне сегрегације занимања [Galić 2011: 36].²¹ Осим тога, студенткиње од специјализације у типично „мушким” областима медицине одбијају и родно засновани стереотипи и дискриминација који се тичу односа са пацијентима²², а који превазилазе уске оквире професије. Најбољи пример за то јесте специјализација у области урологије. Уролошки пацијенти неретко одбијају да их прегледају

²⁰ Мисли се на индивидуализацију животних транзиција и путања, мимо стандардизованих и очекиваних друштвених шаблона, на аутономију сопствене свакодневице.

²¹ Ова перспектива полази од става да „одређене карактеристике женских и мушких радница/ка придоносе сполној сегрегацији тј. да је сложеност одређеног посла у функцији сполно специфичних преференција, вјештина и способности. Ако жене и мушкарци имају различите групе ових карактеристика, они могу завршити у различитим врстама посла, за које су ’најпогоднији’. Према том гледишту, мушкарци и жене доиста нису ’замењиви’ једно с другима [Wharton 2005: 167]. Овај аргумент, међутим, има слабу емпиријску утемељеност” [Galić 2011: 36].

²² Родни стереотипи који пацијенти имају према женама лекарима у маскулиним специјализацијама могу и индиректно да утичу на то да се студенткиње ређе опредељују за избор тих специјализација. Посредно, родна дискриминација коју такве докторке трпе од пацијената доводи до тога да су оне слабије плаћене, као и да се теже запошљавају. Реч је дискриминацији вођеној потрошњом која је у основи интеракционистичке перспективе у објашњењу родне сегрегација занимања [Galić 2011: 36].

жене, због стида или одређених друштвених наратива и убеђења [Jackson et al. 2009, према: Schizas et al. 2022: 278].²³ Поред тога, неједнаке могућности за напредак жена (не само) у медицини видљиви су у ефекту „стакленог плафона” (*glass ceiling*)²⁴ или невидљивих баријера које отежавају женама да напредују ка вишим професионалним позицијама.²⁵ Овај ефекат посебно је присутан у специјалностима које се сматрају традиционално „мушким”, физички захтевнијим или престижнијим од осталих, попут неурохирургије, ортопедске хирургије и урологије [Trinh et al. 2021: 841; Zhuge et al. 2011: 639–642]. Постојећи родни стереотипи, родно детерминисани *push* фактори, као и „стаклени плафон” чине наведене специјализације непривлачним, па чак и непријатељским за жене што доводи до неједнаке заступљености мушкараца и жена у овој професији (*pipeline problem*) [Sexton et al. 2012; Trinh et al. 2021: 844].

Жене имају пет пута већу вероватноћу да доживе препреке у каријерном напретку због свог пола, као и више од три пута већу вероватноћу да искусе непријатно понашање својих колега и надређених, него што то имају мушкарци [Coombs and King 2005: 470]. До сличних закључака дошло се и у истраживањима укљученим у ову анализу. Поред тога, нека од анализираних истраживања потврдила су вишеструку маргинализацију студенткиња које припадају етничким мањинама (Афроамериканке, Латиноамериканке, Азијаткиње). Жене из ових групација неретко су погођене дискриминацијом на основу рода, порекла, боје коже, етничитета и професионалне припадност те имају још мање могућности за напредовање од белкиња, а такође суочавају се и са проблемом неједнаке зараде у односу на остале запослене у истој бранши [García-López 2008; Kim and Sakamoto 2010, према: Bhatt 2013: 662].

Као један од могућих начина за превазилажење проблема родних неједнакости у медицинском образовању издвојило се менторство и постојање женских узора у доминантно маскулиним специјалностима. При одлучивању о будућој каријери у медицини, ментори/менторке могу помоћи студентима на прекретници пружањем смерница и подршке, али и дељењем сопственог искуства. То оставља простор студентима и студенткињама да пре одабира специјализације имају пред собом разноврсне потребне информације, ослобођене родних стереотипа и митова. Испоставило се да је сарадња са ментором/менторком један од најутицајнијих фактора за развијање интересовања студенктиња за нетипично женске

²³ Сличну судбину могу да доживе и мушкарци у пољу акушерства и гинекологије, где могу бити изложени институционалној дискриминацији и дискриминацији која долази од пацијената [Barshied 2016: 73; Talbott and Wasson 2022: 824].

²⁴ С друге стране, у литератури је познат и феномен „стакленог лифта” (*glass escalator*) који се односи на убрзану и олакшану промоцију и веће зараде мушкараца у доминантно женским професијама, дисциплинама, областима [Williams 1992]. Овај ефекат је, поред акушерства и гинекологије, у здравству најизраженији код медицинских сестара/техничара, где се првенствено огледа у неједнаким платама између мушкараца и жена [Punshon et al. 2019: 26–27].

²⁵ Важно је напоменути да ефекат „стакленог плафона” утиче и на припаднике многих мањинских група попут етничких мањина, особа са инвалидитетом, старијих особа, LGBTQ+ особа и др.

специјализације [Trinh et al. 2021: 845]. Такође, жене ће се лакше повезати са ментором који је истог пола него обрнуто [Schizas et al. 2022: 277], што сугерише на могуће позитивне ефекте веће заступљености жена на водећим позицијама, како у хирургији, тако и у другим специјалностима.

ЗАКЉУЧАК

У раду је пружен приказ рецентних емпиријских истраживања која се баве испитивањем одабира специјализације код студената и студенткиња медицине. Маркирање фактора који утичу на тај одабир је важно за дубље разумевање проблема родних разлика и неједнакости у медицинском образовању. Родне неједнакости и дискриминација (у образовању) представљају вишедимензионалне и дубоко укоренење друштвене појаве које често подразумевају и субјективну перцепију онога ко је њима погођен. Због тога је за њихово јасније сагледавање понекад неопходан и увид у личне исказе појединаца. Упркос томе, у анализираним радовима доминирају истраживања која су се користила квантитативним приступом. Стога би било значајно овом проблему приступити коришћењем комбинованог или квалитативног истраживачког плана.

Поред тога, родне неједнакости и дискриминација варирају у односу на различите друштвене и културне вредности и норме. Због тога се положај, перцепција и искуства студената и студенткиња медицине у различитим друштвима могу разликовати. У овом раду, тој димензији није посвећена пажња, иако би у неком наредном истраживачком кораку, аспект културних специфичности засигурно био интересантан додатак анализи родних разлика и неједнакости у образовању.

Напослетку, постојање само три рецентна истраживања која су спроведена у Србији и земљама у окружењу која се директно тичу одабира специјализације код студената и студенткиња медицине и која разматрају (у одређеној мери) родне разлике у том процесу, сугерише да је у питању недовољно истражена тема. У складу с тим, даљи истраживачки фокус на студенте и студенткиње медицине, као и на разлике у њиховим перцепцијама, аспирацијама и одлукама када је у питању одабир каријере, био би користан за јасније сагледавање ове теме. Оваква истраживања дала би значајан увид и допринос потпунијем разумевању специфичних родних положаја у медицинском образовању и медицини као професији.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Коковић, Драган (2009). *Друштво и образовни капитал*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Републички завод за статистику (2020). *Жене и мушкарци у Републици Србији*. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику (2022). *Високо образовање 2021/2022*. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику (2023). *Високо образовање 2022/2023*. Београд: РЗС.
- Републички завод за статистику (2023). *Статистички годишњак Републике Србије, 2023*. Београд: РЗС.

- Al Rashed, Asmaa and Fetamy AlShemeri (2022). Attitudes and barriers towards pursuing a surgical specialty in medical students and interns in Kuwait: A cross-sectional study. *Surgery in Practice and Science*, 8: 100060. [https://doi.org/10.1016/j.sipas.2022.100060].
- Al-Beitawi, Soha; Tariq Al-Shatanawi, Suhair Adel Qudsieh, Ehab Ibrahim Abu Marar, Mazhar Salim Al Zoubi and Mohammad Al-Zubi (2021). 6th year medical students' future specialty preferences: A cross-sectional study. *Annals of Medicine and Surgery*, 66: 102373. [http://doi.org/10.1016/j.amsu.2021.102373].
- Al-Zubi, Mohammad; Mahmoud Mustafa Ali, Safaa Alzoubi, Morad Bani-Hani, Mohammad Awwad, Khaled Seetan, Soha Al-Beitawi, Suleiman Alriyalat and Saddam Al Demour (2021). Preference of and factors that influence future specialty among medical students in Jordan: A cross-sectional study. *Annals of Medicine and Surgery*, 67(1): 102527. [http://doi.org/10.1016/j.amsu.2021.102527].
- Algerian, Khaldoon (2022). Factors Influencing Residents' Specialty Choices and Satisfaction: Impact of Gender, Career Motivation and Life Goals. *Journal of Surgical Education*, 79(2): 302–308. [https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2021.09.018].
- Bank, Barbara (2007). *Gender and Education. An Encyclopedia. Volume I*. Wetport: Praeger Publishers.
- Bek, Ulrich (2011). *Svetsko rizično društvo*. Beograd: Akademaska knjiga.
- Bhatt, Wasudha (2013). The Little Brown Woman. *Gender & Society*, 27(5): 659–680. [https://doi.org/10.1177/0891243213491140]
- Brown, Megan; Oluwafemi Coker, Annabel Heybourne and Gabrielle Finn (2020). Exploring the hidden curriculum's impact on medical students: professionalism, identity formation and the need for transparency. *Medical Science Educator*, 30(3): 1107–1121. [http://doi.org/10.1007/s40670-020-01021-z.]
- Bulut, Sefa and Dilara Maraba (2021). Generation Z and its perception of work through habits, motivations, expectations preferences, and work ethics. *Psychology and Psychotherapy Research Study*, 4(4): 1–5. [http://doi.org/10.31031/PPRS.2020.04.000593.]
- Burns, Nicholas; Elizabeth Southworth, Sarah Santiago, Alyssa Stephenson-Famy, Emily Fay, Eileen Wang and Fei Cai (2023). Volume, Distribution, and Inequities by Race and Gender of Clinical Experiences Reported by Medical Students Entering Obstetrics and Gynecology Residencies. *Journal of Surgical Education*, 80(5): 657–665. [http://doi.org/10.1016/j.jsurg.2023.01.014].
- Cheng Jocelyn; Lauren Park, Elizabeth Dibble, Grayson Baird, Paul George and Sun Ahn (2023). Diversity in interventional radiology: survey of medical student interest with focus on women and members of underrepresented in medicine racial and ethnic groups. *Clinical Imaging*, 103: 109964. [http://doi.org/10.1016/j.clinimag.2023.06.026]
- Cheng Ling-Fang and Hsing-Chen Yang (2015). Learning about gender on campus: an analysis of the hidden curriculum for medical students. *Medical Education*, 49(3), 321–331. [http://doi.org/10.1111/medu.12628].
- Coombs, Alice and Roderick King (2005). Workplace discrimination: experiences of practicing physicians. *Journal of the National Medical Association*, 97(4): 467–477.
- Deng, Mimi, Emily Nham, Anahita Malvea, Tim Ramsay, Christine Seabrook and James Watterson (2021). Exploring the Impact of the Surgical Exploration and Discovery (SEAD) Program on Medical Students' Perceptions of Gender Biases in Surgery: A Mixed-Method Evaluation. *Journal of Surgical Education*, 78(4): 1236–1249. [http://doi.org/10.1016/j.jsurg.2020.11.016].
- Dolenc, Emil; Mateja Mirčić, Antonio Marketin, Josipa Popović, Kristina Žgela, Barbara Grubišić and Ante Sekulić (2018). Zainteresiranost studenata šeste godine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu za specijalizaciju iz anesteziologije, reanimatologije i intenzivne medicine. *Acta medica Croatica: Časopis Akademije medicinskih znanosti Hrvatske*, 72(1): 7–11.
- Efe, Ibrahim; Ilhamiyya Aliyeva, Defne Beyaztas, Vanessa Swiatek, Ignatius Esene and Saleem Abdulrauf (2022). Gender Differences in Perceptions and Attitudes of Medical

- Students Toward Neurosurgery: A German Nationwide Survey. *World Neurosurgery*, 163: 96–103. [<http://doi.org/10.1016/j.wneu.2022.03.134>].
- Faria, Isabella; Leticia Campos, Tayana Jean-Pierre, Abbie Naus, Ayla Gerk, Maria Luiza Cazumbá, Alexandra Buda, Mariana Graner, Carolina Moura, Alaska Pendleton, Laura Pompermaier, Paul Truche, Júlia Loyola Ferreira, Alexis Bowder (2023). Gender-Based Discrimination Among Medical Students: A Cross-Sectional Study in Brazil. *Journal of Surgical Research*, 283: 102–109. [<http://doi.org/10.1016/j.jss.2022.10.012>].
- Ferreira, Julia; Alexis Bowder, Isabella Faria, Mariana Graner, Alexandra Buda, Kathrin Zimmerman, Paul Truché, Laura Pompermaier, Fábio Botelho, Nivaldo Alonso, Mário César Scheffer and Aline Gil Alves Guilloux (2022). Evolution of gender disparities among Brazilian surgical, anesthesia, and obstetric providers. *Journal of Surgical Research*, 275: 1–9. [<http://doi.org/10.1016/j.jss.2021.12.045>].
- Galić, Branka (2011). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj “orodnjenog” rada. *Sociologija i prostor*, 189(1): 25–48. [<http://dx.doi.org/10.5673/sip.49.1.2>].
- Gazibara, Tatjana; Ilma Kurtagić, Gorica Marić, Nikolina Kovačević, Selmina Nurković, Darija Kisić-Tepavčević and Tatjana Pekmezović (2019). Perception of first-year versus sixth-year medical students in Serbia on studying medicine and postgraduate career. *Acta Clinica Croatica*, 58(2): 371–378. [<http://doi.org/10.20471/acc.2019.58.02.23>].
- Gerk, Ayla; Leticia Campos, Abbie Naus, Isabella Faria, Alexandra Buda, Carolina Moura, Mariana Graner, Maria Luiza Cazumbá, Tayana Assomptia Jean Pierre, Laura Pompermaier, Paul Truche, Alaska Pendleton, Alexis Bowder and Júlia Loyola Ferreira (2022). Gender Discrimination, Career Aspirations, and Access to Mentorship Among Medical Students in Brazil. *Journal of Surgical Research*, 279: 702–711. [<https://doi.org/10.1016/j.jss.2022.06.064>].
- Grimm, Lars; Laura Fish, Caroline Carrico, Jonathan Martin, Carolyn Meltzer and Charles Maxfield (2023). Hidden curriculum and the demographic stoicism that keeps women and minorities away from radiology: a mixed-methods study of medical students. *Journal of the American College of Radiology*, 20(2): 268–275. [<http://doi.org/10.1016/j.jacr.2022.04.011>].
- Guraya, Salman and Hamdi Almaramhy (2018). Mapping the factors that influence the career specialty preferences by the undergraduate medical students. *Saudi journal of biological sciences*, 25(6): 1096–1101. [<http://doi.org/10.1016/j.sjbs.2017.03.019>].
- Halpern, Joshua; Una Lee, Erika Wolff, Sameer Mittal, Jonathan Shoag, Deborah Lightner, Soo Kim, Jim Hu, Bilal Chughtai and Richard Lee (2016). Women in urology residency, 1978–2013: A critical look at gender representation in our specialty. *Urology*, 92: 20–25. [<http://doi.org/10.1016/j.urology.2015.12.092>].
- Hossfeld, Leslie (2009). Feminization of labor, in: Jodi O’Brien (Ed.). *Encyclopedia of gender and society* (Vol. 1). London: Sage Publications, 318–319.
- Ilić Živojinović, Jelena; Dušan Backović, Ivan Soldatović and Goran Belojević (2019). Correlates of Burnout Syndrome among Belgrade Medical Students—A Cross-Sectional Study. *Croatian Journal of Education*, 21(4): 1213–1230. [<https://doi.org/10.15516/cje.v21i4.3352>].
- Jefferson, Laura; Karen Bloor and Alan Maynard (2015). Women in medicine: historical perspectives and recent trends. *British medical bulletin*, 114(1): 5–15. [<https://doi.org/10.1093/bmb/ldv007>].
- Johnston-Anumonwo, Ibipo (1992). The Influence of Household Type on Gender Differences in Work Trip Distance. *The Professional Geographer*, 44(2): 161–169. [<https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1992.00161.x>].
- Jubran, Alqanatish; Alahmed Yazeed, Albasheer Amr, Alenezi Malek and Nazish Masud (2020). Factors Affecting the Selection of Future Sub-specialties Among Paediatric Residents in Saudi Residency Training During the 2016–2017 Academic Year. *Health Professions Education*, 6(1): 115–121. [<https://doi.org/10.1016/j.hpe.2019.05.005>].
- Khamees, Almu’atasim; Sajeda Awadi, Sarah Al Sharie, Baha Aldin Faiyoumi, Emad Alzu’bi, Lina Hailat and Bayan Al-Keder (2022). Factors affecting medical student’s decision in

- choosing a future career specialty: A cross-sectional study. *Annals of Medicine and Surgery*, 74: 103305. [http://doi.org/10.1016/j.amsu.2022.103305].
- Khan, Sana (2023). The impact of gendered experiences on female medical students' specialty choice: A systematic review. *The American Journal of Surgery*, 225(1): 33–39. [http://doi.org/10.1016/j.amjsurg.2022.10.023].
- Levaillant, Mathieu; Lucie Levaillant, Nicolas Lerolle, Benoît Vallet and Jean-François Hamel-Broza (2020). Factors influencing medical students' choice of specialization: A gender based systematic review. *EClinicalMedicine*, 28: 100589. [http://doi.org/10.1016/j.eclinm.2020.100589].
- Lynch, Turlough; Sophie Bockhold and Jonathan McNulty (2022). Factors influencing the choice of radiology as a medical specialty in Ireland. *European Journal of Radiology*, 151: 110297. [http://doi.org/10.1016/j.ejrad.2022.110297].
- Mahapatra, Gopal; Naureen Bhullar and Priyansha Gupta (2022). Gen Z: An emerging phenomenon. *NHRD Network Journal*, 15(2): 246–256. [https://doi.org/10.1177/2631454122107713].
- Medema, Alexis; Stacy Goins, Charles Maxfield, Lars Grimm, Robert French and Jonathan Martin (2023). Medical student perspectives on radiology subspecialties prior to core clerkship. *Current problems in diagnostic radiology*, 53(2): 239–242. [http://doi.org/10.1067/j.cpradiol.2023.10.005].
- Mokhtari, Ali; Mehran Haddadi, Amin Mokhtari and Donya Sheibani Tehrani (2024). Factors affecting the choice of neurosurgery: Medical student's perspective. *Interdisciplinary Neurosurgery*, 36: 101961. [https://doi.org/10.1016/j.inat.2024.101961].
- Morte, Kaitlin; Daniel Nelson, Christopher Marenco, Daniel Lammers, Mia DeBarros, Julia Bader and Jason Bingham (2021). Gender differences in medical specialty decision making: the importance of mentorship. *Journal of Surgical Research*, 267: 678–686. [http://doi.org/10.1016/j.jss.2021.06.012].
- Ng, Celene Wei Qi; Nicholas Syn, Rosezita Binte Mohamed Hussein, Maggie Ng and Alfred Wei Chieh Kow (2020). Push and pull factors, and the role of residents in nurturing medical students' interest in surgery as a career option in a multicultural Asian context: results of a prospective national cohort study. *The American Journal of Surgery*, 220(6): 1549–1556. [http://doi.org/10.1016/j.amjsurg.2020.04.036].
- Ng, Celene Wei Qi; Nicholas Syn, Rosezita Binte Mohamed Hussein, Maggie Ng and Alfred Wei Chieh Kow (2021). Factors attracting or deterring female medical students in Asia from pursuing a surgical career, and the impact of surgical clerkship, mentorship, and role models: a multicultural Asian perspective from a national prospective cohort study. *Journal of Surgical Research*, 260: 200–209. [http://doi.org/10.1016/j.jss.2020.11.053].
- Punshon, Geoffrey; Katrina Maclaine, Paul Trevatt, Mark Radford, Oliver Shanley and Alison Leary (2019). Nursing pay by gender distribution in the UK – does the glass escalator still exist? *International Journal of Nursing Studies*, 93: 21–29. [http://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2019.02.008].
- Rajković, Marija; Sanja Ratković, Jovana Stanisavljević, Adi Hadžibegović, Marija Stević i Miodrag Milenović (2021). Žene u anesteziologiji: Rodni stereotipi i predrasude. *Serbian Journal of Anesthesia and Intensive Therapy*, 43(1–2): 25–30. [http://doi.org/10.5937/sjait2102025R].
- Reghunathan, Meera; Carolyn Rocha, Jessica Blum, Tanvi Shah, Amanda Gosman and Christopher Reid (2023). Gender, Racial, and Socioeconomic Determinants of Choosing a Surgical Career. *Journal of Surgical Education*, 80(3): 360–371. [http://doi.org/10.1097/01.GOX.0000898484.13711.d5].
- Relja, Renata; Branka Galić i Mirela Despotović (2009). Položaj žena na tržištu rada grada Splita. *Sociologija i prostor*, 47(3): 217–239.
- Ryan, Joanna; Alexandra Istl, Jacqueline Luhoway, Jacob Davidson, Nicole Christakis, Andreeana Bütter and Tina Mele (2021). Gender disparities in medical student surgical skills education. *Journal of Surgical Education*, 78(3): 850–857. [http://doi.org/10.1016/j.jsurg.2020.09.013].

- Sánchez-Hernández, Isabel; Óscar Rodrigo González-López, María Buenadicha-Mateos and Juan Luis Tato-Jiménez (2019). Work-life balance in great companies and pending issues for engaging new generations at work. *International journal of environmental research and public health*, 16(24): 5122. [<http://doi.org/10.3390/ijerph16245122>].
- Schizas, Dimitrios; Michail Papapanou, Eleni Routsis Aikaterini Mastoraki, Irene Lidoriki, Nikolaos Zavras, Dimitrios Avgerinos, Andreas Lazaris and Alexandra Tsaroucha (2022). Career barriers for women in surgery. *The Surgeon*, 20(5): 275–283. [<http://doi.org/10.1016/j.surge.2021.11.008>].
- Sexton, Kevin; Kyle Hocking, Eric Wise, Michael Osgood, Joyce Cheung-Flynn, Padmini Komalavilas, Karen Campbell, Jeffrey Datillo and Colleen Brophy (2012). Women in Academic Surgery: The Pipeline Is Busted. *Journal of Surgical Education*, 69(1): 84–90. [<http://doi.org/10.1016/j.jsurg.2011.07.008>].
- Shakir, Muhammad; Ahmed Altaf, Hammad Irshad, Eisha Abid Ali, Aly Hamza Khowaja, Akmal Shahzad, Amna Adil, Haseeb Mehmood Qadri, Zainab Faisal and Syed Ather Enam (2024). Gender Differences in Medical Students' Perception of Neurosurgery: A Cross-Sectional Study from Pakistan. *World Neurosurgery*, 183: 5–13. [<https://doi.org/10.1016/j.wneu.2023.12.016>].
- Sharma, Malika (2019). Applying feminist theory to medical education. *The Lancet*, 393(10171): 570–578. [[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)32595-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)32595-9)].
- Sorouri, Kimia; Shawn Khan, Sylvie Bowden, Stephanie Searle, Lauren Carr and Jory Simpson (2021). The glaring gender bias in the operating room: a qualitative study of factors influencing career selection for first-year medical students. *Journal of Surgical Education*, 78(5): 1516–1523. [<http://doi.org/10.1016/j.jsurg.2021.01.014>].
- Stanković, Fuada i Slobodanka Markov (2011). Rod i ekonomija, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur.), *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 321–335.
- Steiner-Hofbauer, Verena; Henri Katz, Julia Grundnig and Anita Holzinger (2023). Female participation or “feminization” of medicine. *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 173: 125–130. [<https://doi.org/10.1007/s10354-022-00961-y>].
- Šimleša, Dinko i Branka Aukst Margetić (2022). Depresivnost, anksioznost i stres među studentima medicine tijekom pandemije COVID-19. *Liječnički vjesnik*, 144(11–12): 357–364. [<https://doi.org/10.26800/LV-144-11-12-1>].
- Šporer, Željka (1990). *Sociologija profesija: ogled o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Talbott, Jeniffer and Megan Wasson (2022). Sex and racial/ethnic diversity in accredited obstetrics and gynecology specialty and subspecialty training in the United States. *Journal of Medical Education*, 79(3): 818–827. [<https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2021.12.011>].
- Tomić, Marta (2010). Žene u akademskoj profesiji i muška dominacija. *Sociologija*, 52(2): 181–196. [<http://doi.org/10.2298/SOC1002181T>].
- Tomić, Marta i Danijela Spasić (2010). Maskulinitet u profesijama. *Antropologija*, 10(1): 95–110.
- Trinh, Lilly; Erin O'Rorke and Mary Mulcahey (2021). Factors influencing female medical students' decision to pursue surgical specialties: a systematic review. *Journal of Surgical Education*, 78(3): 836–849. [<https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2020.08.050>].
- Turner, Tracy and Debie Niemeier (1997). Travel to work and household responsibility: new evidence. *Transportation*, 24(4): 397–419. [<https://doi.org/10.1023/A:1004945903696>].
- Williams, Christine (1992). The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the “Female” Professions. *Social Problems*, 39(3): 253–267. [<https://doi.org/10.2307/3096961>].
- Williams, Clare and Peter Cantillon (2000). A surgical career? The views of junior women doctors. *Medical Education*, 34(8): 602–607. [<https://doi.org/10.1046/j.1365-2923.2000.00666.x>].
- Zhuge, Ying; Joyce Kaufman, Diane Simeone, Herbert Chen and Omaid Velazquez (2011). Is There Still a Glass Ceiling for Women in Academic Surgery? *Annals of Surgery*, 253(4): 637–643. [<http://doi.org/10.1097/SLA.0b013e318211120>].

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Институт за јавно здравље Србије „др Милан Јовановић Батут” (2022). Здравствено статистички годишњак Републике Србије за годину 2021. Београд: Институт за јавно здравље Србије. Доступно на: <<https://www.batut.org.rs/download/publikacije/pub-2021a.pdf>>. Приступљено: 20. 3. 2024.
- Институт за јавно здравље Србије „др Милан Јовановић Батут” (2023). Здравствено статистички годишњак Републике Србије за годину 2022. Београд: Институт за јавно здравље Србије. Доступно на: <<https://www.batut.org.rs/download/publikacije/pub-2022v1.pdf>>. Приступљено дана: 20. 3. 2024.
- Association of American Medical Colleges (AAMC) (2022). *2022 Fall Applicant, Matriculant, and Enrollment Data Tables*. Dostupno na: <<https://www.aamc.org/media/64176/download?attachment>>. Pristupljeno: 27. 2. 2024.
- Barshied, C. B. (2016). *The progress of medical labor: Gender shifts, generational differences, and the coverage continuum in obstetrics and gynecology*. University of Pennsylvania. Dostupno na: <<https://repository.upenn.edu/entities/publication/700fc4f5-3d9f-4063-92a2-ee45dee9762e>>. Pristupljeno: 4. 4. 2024.
- Ević, Jelena (2015). *Čimbenici koji utječu na želju studenata medicine za specijalizacijom iz obiteljske medicine*. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Dostupno na: <<https://repozitorij.mef.unizg.hr/islandora/object/mef:5930>>. Pristupljeno: 31. 3. 2024.
- Rudnicka, J. (2022). Studierende im Fach Humanmedizin in Deutschland bis 2021/2022. Statista. Dostupno na: <<https://de.statista.com/statistik/daten/studie/153531/umfrage/studierende-der-allgemein-medizin-in-deutschland-seit-ws-1998-99/>>. Pristupljeno: 27. 2. 2024.
- The Association of Faculties of Medicine of Canada (AFMC). (2021). Canadian medical education statistics 2021 (Vol. 43). Dostupno na: <<https://www.afmc.ca/wp-content/uploads/2023/02/CMES-2021-Complete-EN.pdf>>. Pristupljeno 28. 2. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHOOSING SPECIALTY: GENDER DIFFERENCES
AND DISPARITIES AMONG MEDICAL STUDENTS

by

NEVENA GROZDANOVSKI

Novi Sad, Serbia

nevenagrozdhanovski74@gmail.com

JOVANA ČIKIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: Participation of women in medical education has significantly increased in the last few decades, and they now constitute more than half of the total number of medical students in many countries. However, their underrepresentation in traditionally masculine medical specialties is noticeable. The aim of this study is to highlight the topics in the previously published works on gender differences in medical education, as well as the factors influencing their reproduction, especially in the selection of specialization. A

systematic search of papers was conducted using foreign and domestic electronic databases. We have analyzed 25 foreign and five domestic papers. In foreign research, five themes were identified: factors in specialization choice, gender differences in specialization selection, gender inequalities in medical specialties, gender-based discrimination in medical specializations and the importance of mentoring in specialization selection. The results indicate a lower interest of female students in surgery, discrimination they encounter in “male” medical specialties, but also female mentors as one of the possible solutions in such situations. Working hours and lifestyle were the most important factors in choosing specialty. Analyzed papers showed that female and male students’ choice of specialty was different. In addition, unequal opportunities for the advancement of women in medicine are impacted by glass ceiling effect, which, combined with the push factors and gender stereotypes, led to unequal representation of men and women in masculine medical specialties. Additionally, the results point out insufficient exploration of this topic in domestic literature.

KEYWORDS: gender, gender differences, medical students, medical specialties, medical education

ВУК БРАНКОВИЋ – НАЈВЕЋИ СРПСКИ ИЗДАЈНИК ИЛИ ОКЛЕВЕТАНИ РОДОЉУБ?

ЗОРАН КИНЂИЋ

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Док међу Србима преовладава уверење, које почива на народној епској традицији, да је Вук Бранковић највећи српски издајник, зато што је изневерио кнеза Лазара у судбоносном боју на Косову пољу 1389. године, критичка историографија сматра да нема доказа о његовој издаји, да му је она неправедно приписана. Подсетивши да се тек од 1601. године Вук Бранковић експлицитно помиње као издајник, аутор разматра разлоге који су допринели томе да се о Вуку створи таква крајње негативна представа. Занимљиво је да се у годинама након саме битке не говори ни о поразу ни о издаји. Тек када су постале јасне њене катастрофалне последице, створена је потреба да се установи разлог пораза. Издајник је могла бити само угледна личност која је преживела крваву битку, а Вук Бранковић је највише одговарао таквој представи. За разлику од кнеза Лазара који се определио за Царство небеско, који је проглашен светитељем, Вук Бранковић је преживео, што је сугерисало да се определио за земаљско царство. Подсетивши на родољубиву и уметничку снагу Косовског предања, аутор закључује да треба разликовати историјску и уметничку истину. Но чак и ако Вук Бранковић није издао, представа о архетипском издајнику имала је веома значајну улогу у опстанку српског народа и у његовим борбама за слободу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вук Бранковић, Косовски завет, издаја, мит, критичка историографија, жртва

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПРЕДАЊА О ИЗДАЈИ ВУКА БРАНКОВИЋА

У свести просечног Србина, пре свега захваљујући епској поезији, која је имала једну од одлучујућих улога у обликовању нашег погледа на свет, Вук Бранковић има статус највећег српског издајника. Већ више векова не само народни певачи него и истакнути српски песници приказују Вуков лик у најтамнијим бојама. Они га окривљују за српски пораз у боју на Косову пољу 1389. године, пораз који је био узрок готово петовековног ропства под Турцима. Док уз гусле народни певачи проклињу Вука,¹ Његош, попут њих, с огорчењем изриче осуду: „Бранковићу, погано кољено / тако ли се служи отачаству / тако ли се цијени поштење” [Његош 1963: 32].² Назвати неког Вуком Бранковићем све донедавно је, у складу са Косовским предањем, била највећа могућа увреда.

Успостављањем критичке историографије, до тада општеприхваћено мишљење о Вуку Бранковићу као издајнику, доведено је у питање.³ Показало се да се на основу доступне историјске грађе не може говорити о његовој издаји, да је она највероватније плод песничке имагинације, да митска представа издајника извире из архетипских дубина колективно несвесног. Као аргумент за тврдњу да Вук Бранковић није издао кнеза Лазара наводи се не само околност да је био ожењен његовом ћерком Маром него и поуздана чињеница да су у годинама пре Косовског боја један другог подржавали у проширивању својих територија, Лазаревих ка северу, Вукових ка југу. Према запису из 1386/1387. године, њих двојица „у јединству и љубави побеђивали су непријатеље своје” [Спремић 1991: 36]. Њихов присан однос, наравно, не мора ништа да доказује, јер познато је да су у средњем веку обласни господари често мењали савезнике, водећи рачуна првенствено о сопственим интересима.

Међутим, чињеница да је Вук Бранковић након Косовског боја извесно време и даље ратовао са Турцима, све док на крају, 1392. године није

¹ „Бог убио Вука Бранковића / он издаде таста на Косову”. Слуга Милутин, обавештавајући царицу Милицу о српском поразу, проклиње Вука Бранковића: „проклет био и ко га родио! / Проклето му племе и кољено! / Он издаде цара на Косову / и одведе дванаест хиљада, / госпо моја, љутог оклопника!” Владета војвода, описујући јунаштво српских витезова на Косову пољу, кнегињи Милици каже: „ал’ не виђех Вука Бранковића, / не виђех га, не вид’ло га сунце! / Он издаде честитог кнеза, / господара и мога и твога” [Анџололија народних јуначких њесама 1987: 267, 275, 278].

² Сердар Вукота превентивно куне оног ко изда: „спопала га брука Бранковића” [Његош 1963: 126].

³ С правом се може рећи да је српска критичка историографија настала управо у процесу преиспитивања романтичарске историографије, која се ослањала на епску традицију, поготово ону о Косовском боју. Тада су Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић довели у питање легенду о издаји Вука Бранковића. Видети: [Ћирковић 2007: 98–100]. Занимљиво је да су наши модерни историчари, одбацујући предање о Вуковој издаји, ипак остали верни предању о српском поразу у Косовском боју. Управо стога они су олако одбацили, „као нетачне, прве вести о боју, изворно најаутентичније, јер су оне говориле о српској победи или о неодлучном исходу битке”. Парадоксално је што је управо Руварац, творац наше критичке историографије, „занесен својом борбом против предања, подлегао (...) управо томе предању и изјавио, за најзначајније од тих првих вести, да је најпаветније на њих се и не освртати” [Самарић 1989: 100, 104].

био принуђен да постане турски вазал, не иде у прилог оптужбама да је изневерио Лазара на Косову, поготово не да је шуровао са Турцима.⁴ За разлику од Лазаревића који су се, суочени са угарским освајањима северних делова њихове области, како би заштитили своје територије, определили за вазални однос према Бајазиту (Bayazit), Вук Бранковић је ослонац тражио у Угарској.⁵ Чак и као турски вазал, за разлику од деспота Стефана Лазаревића, није био послушан султану. Нити се одазвао на Бајазитов позив 1393/94. да, заједно са другим вазалима, дође у Сер, нити је учествовао у бици на Ровинама 1395, ни код Никопоља 1396, у којој се у тој мери истакао Стефан Лазаревић, да су и турски и хришћански учесници битке закључили да је управо српски деспот највише допринео турској победи. Чим се Вуку учинило да се Бајазит нашао у тешком положају, приближио се Млечанима, заклевши им се на верност. Због таквог понашања пао је у немилост, те се Бајазит 1396. обрачунао са њим.⁶ Највећи део његових територија предао је Лазаревићима, а Вука је утамничио. Непокорни вазал окончао је живот 1397. у турском сужањству. Иако ове чињенице иду у прилог Вукове одлучности да се, кад год је то могуће, супротстави Турцима, не значи ипак да није могао у одлучном тренутку да напусти битку, водећи рачуна пре свега о томе да сачува сопствене снаге и после боја се наметне као најмоћнија политичка личност Србије, за шта га иначе оптужују.⁷ Као што би се из његовог одбијања да се повинује вазалном односу према султану Бајазиту могло закључити да је био „велики противник Турака“, да је и у крајње неповољним условима на свој начин настављао Косовску битку, тако би се на основу тога што је „био неверан султану, као свом врховном господару“ [Спремић 1991: 43], могло закључити да је склон неверству, да је самим тим могао да изневери и кнеза Лазара.

Иако нема никаквих доказа да је Вук Бранковић изневерио Лазара на Косову,⁸ има оних који сматрају да је Вук изневерио свог таста након

⁴ Прво познато експлицитно навођење Вука Бранковића као издајника потиче тек из 1601. На основу народног предања, Мавро Орбини (Mauro Orbini) пише: „Међутим, зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасао се готово са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учинио) свога таста да би се докопао његове државе“ [Орбини 2016: 385].

⁵ Угарски краљ Жигмунд (Zsigmond) је, преко мачванског бана Николе Горјанског, упутио 7. јула 1389. писмо Вуку Бранковићу. Мачвански бан је имао задатак „да с господарем Косова 'преговара и углави' нешто што би било од користи 'и за њега самог и за краљевину Рашку'" [Божић 1975: 231].

⁶ Султан је жестоко ударио на Вука Бранковића. „Почео је да му заузима земљу, и већ 28. марта 1396. у Глухавици је седео кадија. Повлачећи се, изгледа, у планинско Полимље, Вук се држао још августа 1396, а онда престају вести о њему“ [Спремић 1989: 126].

⁷ Занимљиво је да један каталонски аутор, почетком XV века, „прича да зет кнеза Лазара, сазнавши за смрт таста, није хтео да настави борбу и губи људство, већ се вратио у своју земљу да буде господар“ [Спремић 1991: 45]. Додуше, аутор не наводи име зета, а против његовог поистовећивања са Вуком Бранковићем говори чињеница да се битка на Косову пољу одиграла управо на Вуковој територији.

⁸ По некима је Вук Бранковић чак имао најистакнутију улогу у том боју, јер је десно српско крило, којим је он командовао, „потиснуло Турке под Јакупом и створило међу њима велики неред“ [Радојчић 2016: 367].

Косовског боја.⁹ Наиме, Вук Бранковић је хтео да се наметне као доминантна личност у Србији, да заузме ту позицију науштрб Лазарових малолетних синова. Имајући у виду тешке околности у којој су се нашли Лазарови синови након погибје оца, као и чињеницу да је, и по страним проценама, управо Вук тада био најмоћнији српски обласни господар, „тешко би било очекивати да се после битке потчини ташти и њеним нејаким синовима” [Спремић 1991: 41].¹⁰ О његовим претензијама на господарење Србијом сведочи то што је уз своје име додавао немањићи придевак Стефан, који је имао препознатљиво државно-симболичко значење, што је после смрти краља Твртка захтевао од Дубровчана да се њему исплаћује светодмитровски додатак.¹¹ Међутим, иако је све до средине 1395. године Вук Бранковић био најмоћнији човек у Србији, кнегиња Милица је, вођењем реалистичне политике, захваљујући подршци Српске цркве, која је канонизовала кнеза Лазара, успела да заштити права својих синова. Мада је Вук Бранковић угрозио права својих нећака, претерано би ипак било рећи, имајући у виду уобичајено понашање обласних господара у то време,¹² да је он издао тековине Лазареве политике. Пре би се то могло рећи за Лазареве наследнике, који су због угрожености својих територија од Угарске постали турски вазали. Вук би се с правом могао оптуживати да је изневерио свог таста након Косовског боја да је претходно био у подређеном положају, да за Лазаревог живота није водио самосталну унутрашњу и спољну политику. Међутим, самим тим што је и пре Косовског боја водио самосталну политику, не може се рећи да је Вук издао свог господара после његове смрти.¹³ Као и сам кнез Лазар у времену после смрти цара Душана, као уосталом и Лазареви сукобљени синови, и он је водио првенствено рачуна о сопственим интересима.¹⁴

⁹ „Вукова делатност после Косова, с гледишта друштва у коме се све одиграло, и с обзиром на чињеницу да су се Лазаревићи одржали, треба да се схвати као изневеравање политике коју је водио кнез Лазар. Она значи неверство према онима који су себе сматрали, и то не само они, носиоцима српске владарске идеологије, обновљене у духу немањићких традиција” [Божић 1975: 239].

¹⁰ Старији Лазаров син Стефан имао је тада око дванаест година. Видети: [Ћирковић 1994а: 47].

¹¹ Видети: [Божић 1975: 234–235]. Занимљиво је да је Вук Бранковић и за живота кнеза Лазара показивао амбицију да постане доминантна личност у Србији. За разлику од кнеза Лазара, који је ослонац имао у Српској цркви, пре свега у патријарху Спиридону, Вук се ослањао на Хиландар, будући да је његов рођени брат на Светој Гори уживао велики углед. Док су Лазареви идеолози истицали да је он „самодржавни владар свих Срба”, а „патријарх Спиридон никада нигде није помињао Вука”, Вукови идеолози су сматрали да „српске земље заједнички држе Лазар и Вук”, што потврђује чињеница да „уз кнежево име нису стављали титулу самодршца” [Спремић 1991: 39–40].

¹² „Као и сваки обласни господар, кад му се укаже прилика”, тако је и Вук Бранковић настојао „да прошири област којом је управљао” [Михаљчић 1989в: 121].

¹³ По Јиречку (Konstantin Jireček), кнез Лазар није био врховни господар у Србији, већ „само старешина породичног савеза” [Јиречек 2006: 322]. Додуше, самим тим што је називан самодршцем и имао подршку Српске цркве, кнез Лазар је несумњиво био најистакнутија личност уочи Косовског боја.

¹⁴ Занимљиво је да готово нико не оптужује кнеза Лазара због тога што је оставио на цедилу цара Уроша и Николо Алтомановића у сукобу са браћом Мрњавчевић управо на Косову пољу, двадесет година раније. По Орбинију, да би сузбили нарастајућу моћ Вукашина

У оспоравању наводне Вукове издаје, историчари су указали на неоспорну чињеницу да се у најранијим извештајима о Косовском боју не говори о издаји. А и како би, када неки од њих говоре о српској победи, неки исход битке представљају као неодлучен, а ниједан не говори о српском поразу. Да би се говорило о издаји, неопходан услов је бити поражен, те потом разлог за пораз потражити у издаји.¹⁵ У прилично оскудним извештајима о овом боју, у коме је страдало мноштво ратника на обе стране, истиче се погибија турског султана Мурата, често и кнеза Лазара. Тек када је постало јасно да су последице Косовске битке изузетно тешке по српске земље, будући да се нису могле довољно брзо опоравити због огромних људских губитака,¹⁶ Косовски бој ће почети да се доживљава као суштински пораз, што је био предуслов да се потражи и утврди узрок пораза. Почињу постепено да се јављају „уздржани и бојажљиви наговештаји издаје”. Први пут се издаја, још увек само као могућност, помиње у тексту *Пећкој летописи*, уз опаску аутора да не зна да ли је кнез Лазар „издан од неког из његове дружине или се напротив суд божји испунио на њему”. У Студеничком и Цетињском препису овог житија, које је у извесној мери дорађено, помиње се бекство: „а неки страха ли ради или неверства свога ради побегоше” [Спремић 1991: 41]. Мотив издаје се ширио пре свега усменим путем. Занимљиво је да Константин Философ први пише о српском поразу, истичући притом да је до њега дошло након преокрета у боју. Иако су у почетку Срби побеђивали,

---

и Угљеше, Никола Алтомановић и кнез Лазар су убедили цара Уроша да се заједно супроставе Мрњавчевићима. Видевши да су Мрњавчевићи надмоћнији, чим се „заметнула битка, кнез Лазар се повуче са својим четама и побеже”, док су снаге Николе Алтомановића претрпеле велике губитке, а цар Урош је заробљен [Орбини 2016: 346–347]. За разлику од оних који сматрају да је описана битка српских великаша заправо пука Орбинијева конструкција, Михаљчић примећује да би се тешко могло очекивати да Дубровчанин припише „неславно држање кнез Лазару, кога су Орбинови преци сачували у лепој успомени”, а позитивну улогу Алтомановићу, „који је против Дубровника водио немилосрдан рат и за кога писац *Краљевства Словена* не штеди негативне епитете” [Михаљчић 1989а: 140], да Орбини није био уверен да верно преноси повест о унутарсрпским размирицама. Уколико је тачно оно о чему пише Орбини, неко би могао да Лазарево изневеравање савезника и бекство из боја поистовети са Вуковом издајом, и тиме оспори углед који Св. великомученик Лазар ужива у српском народу. Приметимо најпре да нечија светост не подразумева да је дотична личност током читавог свог живота била морално беспрекорна. Као што је познато, дешавало се да су чак и велики грешници, захваљујући дубоком покајању и преумљењу, успевали да привуку Божију благодат те, након очишћења и преображаја властите природе, устоје се обожења. О нечијем оностраном боравишту одлучује духовно стање његовог бића у тренутку смрти. Чак и ако је тачна повест о Лазаревој издаји савезника, кључна разлика је у томе што Лазарево изневеравање није имало кобне последице по српски суверенитет, за разлику од евентуалне Вукове издаје. Битка између српске властеле, која се на Косову пољу одиграла двадесет година пре видовданског боја са Турцима 1389, сведочи о противстављеним интересима српске властеле, док је на Косову пољу непријатељ била исламска сила која је намеравала да пороби српски народ и преобликује његов идентитет.

¹⁵ Додуше, чак и тада разлог пораза не мора бити издаја, већ напросто војничка надмоћ противника. Више аутора сматра да „нашим прецима поноситост није дозвољавала да признају” да су нас Турци поразили захваљујући свом јунаштву, па су пораз „најпре објашњавали усудом, казном божјом *трехова ради наших*, а касније издајом” [Михаљчић 1989в: 181].

¹⁶ Народна песма „Слуга Милутин” сугерише тешке последице те изузетно кржаве битке: „Од Турака нешто и остало, / а од Срба и што је остало, све рањено и искрвављено” [*Антологија народних јуначких песама* 1987: 276].

Муратов син Бајазит преузео је вођење битке, водио је изузетно вешто, те су на крају Срби поражени.¹⁷ „За преокрет, судбоносан по хришћанске снаге, лако се могла везати прича о издаји”, али о издаји се у *Житију ге-сѝоѝа Сѝефана* не говори. „Поментња у српским редовима наслућује се између редова; она лебди између података, али о издаји Константин Филозоф ћути” [Михаљчић 1989в: 129]. Разлог томе може бити или што он, иако добро обавештен о свим појединостима битке, није чуо од деспота Стефана или неког од преживелих учесника боја да се догодила издаја, или што је житије деспота Стефана писао у време владавине деспота Ђурђа Бранковића, те је самим тим тешко очекивати да би се усудио да наведе оно што би каљало углед породице тадашњег српског владара.

Сасвим отворено о издаји пише Константин Михаиловић из Островице, крајем 15. века, у свом претежно аутобиографском делу *Усѝомене јаничара*. Будући да је приличан број година, након заробљавања, служио у Турској као јаничар, желео је да хришћанима објасни разлоге њихове инфериорности у ратовима са Турцима. По њему, главни узрок је неслога хришћанских владара, брига само за властите краткорочне интересе. Уместо да се уједине и заједно победе Турке, хришћанске земље су се међусобно сукобљавале, допуштајући Турцима да их освајају једну по једну. У оквиру разматрања узрока турске доминације у ратним сукобима, он пажњу посвећује и феномену издаје. Читајући његов спис, читалац има „утисак да је бившем јаничару стално пред очима невера, издаја и вероломство” [Михаљчић 1989в: 137]. Иако његове податке о различитим историјским биткама не можемо узети као поуздане, будући да их је некритички преузимао из народне традиције, која је често мешала различите битке, нпр. ону на Косову 1389. и ону 1448, његово разматрање феномена издаје завређује нашу пажњу. Пишући о боју који се на Косову пољу одиграо 1389. године, за који он погрешно мисли да је трајао три дана, од среде до петка, што је био случај са битком из 1448, он истиче да је њен исход одлучила издаја. Не само што кнез Лазар ни пре битке није уживао општу подршку, јер „су му једни били наклоњени, а други нису”, него се такав однос испољио и током саме битке. „Господа која је била наклоњена кнезу Лазару борила су се јуначки, верно и поштено крај њега, али су други, гледајући кроз прсте, посматрали битку; а због ове невере и неслоге, и зависти рђавих и неваљалих људи, битка је била изгубљена у петак у подне” [Михаиловић 1986: 98]. Уверен да Божија казна увек сустиже издајнике, Константин из Островице пише да је Бајазит наредио да се побију Срби који су само посматрали битку. „Кад сте своме господару били тако неверни у његовој невољи, говорио је султан, то исто бисте и мени учинили” [Михаиловић 1986: 97].¹⁸

¹⁷ „У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали. Али већ не беше време за из-бављење”. Муратов син „ојача опет у самој бици и победи, јер је Бог допустио да се овај велики (Лазар) и они који су с њим свежу венцем мучеништва” [Константин Филозоф 1989: 84–85].

¹⁸ Константин Михаиловић тачно износи чињеницу да је српска војска, у којој је владао велики неред, код Једрена потпуно потучена, али погрешно тврди не само да је у Маричкој бици страдао цар Урош него и да уочи битке два брата (по свему судећи, Вукашин и Угљеша)

Ако бисмо усвојили оно што бивши јаничар пише, да је Бајазит наредио да се погубе они који су изневерили кнеза Лазара, следило би да Вук Бранковић није издао на Косову пољу, самим тим што је остао жив. Према предању, племићи до краја одани кнезу Лазару, који су били заробљено са њим, погубљени су не због издаје него због верности. Изразили су жељу да буду сахрањени поред његових ногу. Мада о томе нема никаквих писаних трагова, ако бисмо следили обичаје исламских војсковођа, који су пораженим непријатељима увек нудили шансу да сачувају живот тако што би примили исламску веру, могли бисмо да помислимо да је и заробљеним Србима понуђена та могућност, а да су је они одбили. Међутим, вероватно је Бајазит, бесан због смрти свог оца и великих губитака турске војске, жудио за осветом, па је напросто погубио заробљене, не понудивши им прелаз у ислам.

Но, вратимо се другим изворима који говоре о издаји. Први пут се име потенцијалног издајника помиње у дубровачкој преради дела византијског аутора Јована Дуке (Ιωάννης Δούκας). По италијанском преводу ове хронике који је три пута већи од оригинала, зато што га је приређивач допуњавао на основу оног што се причало у народу,¹⁹ до пометње у српским редовима дошло је због тога што се бојиштем проширила вест да се Драгослав Пробишчић (Dragossavo Probiscio),²⁰ „капетан деспотов, побунио и окренуо против хришћана”. Чувши ту вест, војвода Влатко Влађевић, кога је краљ Твртко послао у помоћ кнезу Лазару, повукао је, готово на самом почетку, своје снаге из битке. Преводилац и прерађивач Дукиног дела остаје у дилеми: „Или су ту вест раширили Турци, људи лукави, да би уплашили нашу војску или је тако хтела немилосрдна судбина нама јадним хришћанима због наших грехова”. Он није сигуран да ли је Пробишчић заиста издао, а и о Влађевићевом поступку нема крајње негативно мишљење, будући да је он „први, храбро и у снажном налету” ступио у битку и „разбио прве редове непријатеља”. Када се други пут спремао за борбу, чуо је глас о издаји, поколебао се и напустио поприште битке. Његове јединице послао је краљ Твртко као испомоћ кнезу Лазару, а ако се побуна заиста десила у главнини српске војске, могуће је разумети његов поступак. Уосталом, из текста следи да Влатко Влађевић није једини узмакао, јер се наводи да је кнез Лазар, „напуштен од својих војсковођа, без борбе, жив пао у руке Турака” [Михаљчић 1989в: 140].²¹

„против свога господара пређоше Турчину и њему се покорише”. Наводно, иако се султан окористио њиховом издајом, наредио је да им се након битке „главе одсеку” [Михаиловић 1986: 97]. Но чак и када Турци не кажњавају нечију издају, ту је виша правда да се освети издајницима, што показује случај Димитрија Томашића, који је за издају од Турака награђен, али се убрзо тешко разболео од сушице и умро. Упоредити: [Михаиловић 1986: 122–123].

¹⁹ Непознати приређивач је по свему судећи српског порекла, будући да „не крије симпатије за Србију”, те „војску кнеза Лазара назива ’нашом војском’ (el nostro exercito)” [Пантић 1975: 339].

²⁰ Поједини аутори његово име наводе као Драгосав, односно Драгослав Пробишић (упоредити: [Момчило Спремић 1991, 44]), као и Драгослав Прибишић или Пробиштитовић (упоредити: [Ређеп 1976: 195]).

²¹ Занимљиво је да је нађен новац који је ковао Пробишић. На основу тога што је његов новац „по неким својим нумизматичким одликама сличан новцу Вука Бранковића”,

Пошто списи Константина Михаиловића и Дукиног преводиоца прилично дуго нису били познати широј јавности, мотив издаје се још увек није усталио у литератури. Отуда не чуди што Бенедикт Курипечић у свом путопису, насталом 1531. године, не помиње издају. По њему, након што је облагани стари витез, да би доказао верност кнезу Лазару, „распорио цара”, обезглављени Турци су због смрти свог владара одмах побегли, тако да се може закључити да битке заправо није ни било, а самим тим „ни издаје није могло бити” [Михаљчић 1989в: 145]. Мотив издаје се усталио у Косовском миту тек почетком 17. века, захваљујући Орбинијевом делу *Краљевство Словена*, које је постало веома популарно након што га је Сава Владиславић превео на рускословенски. Орбини први за издају експлицитно оптужује Вука Бранковића.²² Пошто је преведена књига била веома утицајна, те су и други аутори преузимали ту оптужбу, а народни певачи је раширили у народу, љага издаје ће вероватно заувек остати на Вуку, чак и ако је можда неправедно оптужен.

Осим тога што тврди да је Вук Бранковић, повлачећи се из боја, сачувао готово све своје снаге, Орбини наводи да се прича да је Вук са Муратом (Murad) претходно водио тајне преговоре о издаји, како би се докопао Лазаревих територија. Иако су ови Орбинијеви наводи крајње непоуздани, тврдња да је било озбиљних размирица након Косовског боја између њега и Лазаревића свакако је тачна. Наравно, нису истините обе верзије казне која је наводно сустигла Вука Бранковића због издаје. Према једној верзији, отровала га је ташта Милица, по другој Ђурађ Балшић, други Лазаров зет, након прекора „због издаје таста”, наредио је својим људима „да му одрубе главу” [Орбини 2016: 385]. Дубровчанин Јакета Лукаревић, надовезујући се на Орбинија, продужава причу о Вуковој издаји. Он каже да су Зећани, након смрти њиховог господара Балше, одбили наум Стефана Лазаревића да им за намесника постави Ђурђа Бранковића, „због љаге издајства оца Ђурђева” [Михаљчић 1989в: 147]. О издаји се говори и у *Србском љетнопису*, сачуваном у латинском преводу, „чији је власник био деспот Ђорђе Бранковић (последњи)”. У овом спису, насталом отприлике у исто време кад и Орбинијева књига, који се такође базира на несигурном народном предању, тврди се да је издаја неверне властеле довела до преокрета у боју. Аутор овог летописа вероватно је црквено лице, будући да сматра да се 6897. (1389) заправо догодио праведни суд Божији, претходно најављен помрачењем сунца 1. јануара исте те године.²³ Након

Димитријевић закључују да је Драгосав Прибишић био „вазал Вука Бранковића” [Димитријевић 1975: 192].

²² Будући да се Орбини ослањао на различите изворе, које је некритички „прихватао, а често их дословно преписивао чак по цену да им искази буду противречни” [Михаљчић 1989в: 157], не чуди што из самог текста не следи да је узрок пораза била Вукова издаја. Наиме, пометња у српским редовима, узрокована помишљу да је кнез Лазар погинуо, јер су га његови ратници изгубили из вида док је мењао премореног коња, довела је до узмицања српске војске и судбоносног преокрета у боју. Упоредити: [Орбини 2016: 384]. Орбини уопште није ни споменуо како се Вук Бранковић држао током битке, већ је напросто предање о Вуковој издаји „механички накалемио” на крају свог текста о Косовском боју [Михаљчић 1989в: 158].

²³ Видети: [Рејеп 1976: 213]. Занимљиво је да овај летопис погрешно одређује време појаве неповољног знамења. Нема сумње да се пре можемо поуздати у сведочанство особе

помињања Милоша, који је убио султана, и Бајазита, који је преузео вођење битке, летописац наводи: „Војводе пак, изневеривши кнеза, побегоше, Вук Бранковић и други. Кнез Лазар видећи њихово неверство, и сам нагне бежати, али га ухвати један од непријатеља и зада му рану, од које ... умре 15. јуна” [Ређеп 1976: 213].²⁴ Захваљујући популарности *Краљевсџива Словена*, а поготово усменог предања, „мотив издаје се усталио у косовској легенди” [Михаљчић 1989в: 146], у оквиру које ће даље бити разрађиване појединости претпостављене издаје. Наиме, сама Косовска легенда почела је да се уобличава убрзо после Косовског боја. Она се „постепено развијала, крајем XVI века и почетком XVII века била је већ формирана, и у текстовима XVIII века сачувана је у њеном завршном облику”. У *Причи о боју косовском*, у којој су сачувани и незабележени стихови народних песама о Косовском боју, складно су спојени мотиви Обилићевог јунаштва и Вукове издаје. Вукова издаја ту је само завршни чин његовог лукавог и неверног деловања, започетог још лажном дојавом кнезу Лазару да Милош Обилић спрема издају. Када је кнез Лазар са српском господом, уочи битке, излазио након литургије из цркве, уочено је да нема Милоша Обилића, Ивана Косанчића и Милана Топличанина. Изостанак таквих јунака, за које помишљаху да су изневерили Лазара, узнемирио је све, а Вука Бранковића подстакао да предложи „кнезу Лазару да бежи, јер нема другог излаза”. Лазар то одбија, храбри војску и „све позива да за веру хришћанску крв пролију Христа ради”. Док се Вук кукавички повлачи са седам хиљада војника, Лазар позива храбре српске витезове да „смрћу живот откупе” и жртвују се за отачаство, „а ако који не љуби милости божије, нека бежи за невером и бездушним Вуком Бранковићем” [Ређеп 1976: 137].

МОГУЋИ РАЗЛОЗИ ЗА ПРИПИСИВАЊЕ ИЗДАЈЕ ВУКУ БРАНКОВИЋУ

Сумњајући у народно предање о Вуковој издаји, историчари су покушали да установе разлоге за такво, бар по њима, погрешно уверење. Свакако је више разлога превагнуло да Вук Бранковић не само буде оптужен за издају него и да се у народној свести уобличи представа о њему као највећем издајнику српског рода. Као што је већ поменуто, када се усталило мишљење о српском поразу на Косову пољу, тражио се разлог за пораз који је пресудно утицао да се Срби нађу у вишевековном турском

која је била савременик не само Косовске битке него и тог узнемирујућег знамења. У спису монаха Давида, насталом крајем 14. или почетком 15. века, посвећеном кнезу Лазару, каже се: „Пре смрти тога на три године сунце у таму се промени, да се и звезде у подне појавише и месец у крви, показујући беду која ће бити од синова Измаиљевих” [*Аниологија сџаре српске књижевности* 1960: 142]. По астрономским прорачунима, тотално помрачење Сунца догодило се 1. јануара 1386, са центром близу Солуна, а у Крушевцу је оно било скоро 98%. *Србски љетопис*, дакле, исправно наводи 1. јануар, али погрешно сматра да се негативно знамење појавило 1389, а не 1386. године.

²⁴ Занимљиво је да турски извори не говори о издаји Вука Бранковића. По њиховом предању, у току веома крваве битке „Вук Бранковић пође са великом војском за Голеш планину, да с леђа нападне Турке, али док је стигао доцкан је било” [Михаљчић 1989в: 289].

ропству. Издајник је могла бити само угледна личност, која је располагала значајним војним снагама. Од свих преживелих, Вук је у највећој мери испуњавао тај услов. Осим тога, Вукова намера да се наметне као водећа личност након Лазареве смрти довела је до напетости у односима између Лазаревића и Бранковића, те су његово понашање Лазаревићи, који су имали подршку Српске цркве, доживели као угрожавање њихових легитимних права, односно као издају. Сам чин канонизације кнеза Лазара, којим је успостављен култ великомученика који се определио за Царство небеско, представљао је имплицитну осуду оних који су не само преживели него остали и неозлеђени, што их је изложило сумњи да су се определили за царство земаљско, тј. за издају.

Нема сумње да Вуку Бранковићу није ишла у прилог ни напетост у односима између његовог сина Ђурђа и деспота Стефана Лазаревића, поготово не њихов војни сукоб на Косову, који се одиграо 21. новембра 1402. године.²⁵ Пошто је временом дошло до мешања, па чак и стапања судбоносног боја на Косову 1389. и битке на истом попришту из 1448, која је трајала три дана и три ноћи, у којој је Мурат II катастрофално поразио снаге Јанка Хуњадија (János Hunyadi), при чему је заиста дошло до издаје у редовима хришћанске војске, та несумњива издаја из 1448. нехотично је преусмерена на битку која се одиграла 1389. године, а тој заблуди је допринело и исто име – Мурат – двојице владара који су предводили турску војску на Косову. Наиме, увидевши трећег дана тзв. Другог косовског боја да је неповољан исход битке по хришћанске снаге лако предвидив, „знатно бројнијим турским трупима пришао је влашки војвода Дан са својом коњицом” [Михаљчић 1989в: 176–177]. Његову прочиту, историјски потврђену издају касније ће многи погрешно приписивати Вуку Бранковићу. О његовом сину, деспоту Ђурђу, створено је изузетно негативно мишљење у западним крајевима због тога што се није одазвао на Хуњадијев позив да му се придружи у планираном походу на Турке,²⁶ као и због тога што је строго забранио српским црквеним великодостојницима да учествују у преговорима у Ферари/Фиренци око склапању уније, на које су иначе све остале православне цркве послале своје представнике.²⁷ Не

²⁵ На Косову, код Грачанице, судариле су се снаге Стефана и Вука Лазаревића против војске Ђурђа Бранковића и турских одреда. Док је Стефан победио турске одреде, његов брат Вук је поражен од Ђурђа Бранковића. Уп.: [Константин Филозоф 1989: 98]. Владимир Ћоровић сматра „да је ова борба Турака и Бранковића на класичном Косову против Лазаревог сина дала прве основе за стварање легенде о косовској издаји Вука Бранковића” [Ћоровић 2005: 277].

²⁶ Свестан да би пораз хришћанских снага, у којима би се налазила и његова војска, довео до пада Српске деспотовине, а увиђајући притом да је поход прилично траљаво организован, „јер је сакупљена мала војска, а помоћ нису пружиле ни оне државе које су учествовале у ’Дугој војни’”, деспот Ђурађ Бранковић се оглушио о Хуњадијев позив. Да српски деспот није погрешно у процени сведочи и чињеница да је римски папа Никола V (Nicholaus V) опомињао Хуњадија да је тај поход „подстакнут више смелашћу него промишљеношћу” [Спремић 1994: 263].

²⁷ Иако уверен да се Капистрановим (Ioannes Capistranus) разлосима изнетим током покушаја убеђивања деспота Ђурђа Бранковића да се покатоличи или поунијати, нема шта приговорити, будући да је и по њему „становиште католичке цркве у погледу религије најсветије”, Орбини нам преноси да је српски деспот, мада се налазио у скоро безизлазној ситуацији, одбио да се одрекне православне вере. Остарели српски деспот каже да би његов

само што „бугарштице, претежно забележене у приморским крајевима, јунаштво Сибињанин Јанка супротстављају *невјери* Ђурђа Бранковића”, него чак песник Јурај Бараковић Ђурђа Бранковића смешта у пакао. Угри су сумњичаво гледали и на великог јунака Вука Гргуревића, унука Ђурђа Бранковића, у народу познатог под именом Змај-Огњени Вук, који је нај-пре служио султана Мехмеда II Освајача (Mehmet), а од 1465. угарског краља Матију Корвина (Mátyás Corvin). Можда због тога што је промена господара сугерисала његову непоузданост, „можда због осетљиве мисије посредника у преговорима када су Турци настојали да га привуку лажним обећањима” о обнови Српске деспотовине, што се иначе косило са угарским интересима, тек Угри су и њега подвели под проклету Бранковиће: „Вуче Огњени од кољена неврјерна” [Михаљчић 1989в: 180].

Осим Ђурђа Бранковића, можда су и греси Вука Лазаревића, Стефановог брата, пренети на Вука Бранковића. Исто име Вук, као и презиме Вуковић, изведено из имена Вук, лако је могло да доведе до мешања и стапања различитих личности. Није тешко замислити да је „предање Вука Бранковића могло да замени са Влатком *Вуковићем* који је побегао после битке” [Михаљчић 1989в: 181].²⁸ Ако се зна да су „истоветно презиме, као и оптужени Лазарев зет, носили (...) бегови Бранковићи из источне Босне”, а у *Троношком родослову* се каже да Вук Бранковић „са својом силом од Босне, тј. са десет хиљада војника, отступи од војске Лазарева и остаде с друге стране Ситнице” [Михаљчић 1989в: 181], јасно је да је све наведено могло бити стављено на терет Вуку Бранковићу. Осим тога, на Вукову „личност сручило се народно огорчење и због издаје осталих великаша”, било оних који се нису одазвали на Лазарев позив, било оних који су казније, да би сачували своје привилегије, прихватили исламску веру.

Тешка историјска ситуација у којој се нашао српски народ, која је подстакла неке Србе на преверавање, допринела је наглашеној осуди сваке врсте издаје. Самим тим што је Косовски завет имао кључну идејну и мотивациону улогу у ослободилачким ратовима, било је важно што јаче упрети прст на архииздајника, како се нико од бораца не би поколебао и пошао путем издаје. Дакле, не само што је из архетипских дубина, снагом уметничке логике самог мита, изронио лик издајника, као антипод светитеља и јунака, него су и друштвено-историјске околности ишле наруку уобличавању косовске идеологије, у оквиру које је значајну улогу имао управо лик изразито негативног јунака. Уверен да је Вук Бранковић жртва стицаја околности, Михаљчић каже: „Предање је из истинске прошлости позајмило само име и оденуло га неславним рухом стварних издајника. Временом је Вук постао персонификација не само косовске невере већ персонификација свих издајника са нашег тла, тип издајника уопште” [Михаљчић 1989в: 185]. Као што је Косовски завет темељ нашег иденти-

народ, који га је ценио као паметног, ако би изневерио веру праотаца, помислио да је излапео и подетињо. „Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим предање својих предака” [Орбини 2016: 403]. Упоредити: [Ђирковић 1994б: 387–388].

²⁸ Неки су поистовећивали Влатка Вуковића и Влатка Влађевића, за кога се такође каже да је напустио битку. Обојици је заједничко да им је господар био краљ Твртко I.

тета, тако је и лик архииздајника постао константа наше књижевности и културе уопште. И ту су историчари у великој мери немоћни, чак и ако би били у праву да Вук није издао кнеза Лазара на Косово пољу, јер емотивна снага мита неупоредиво је јача од сувопарне науке. Иако се наша критичка историографија формирала управо у демистификацији Косовског мита, иако је показала да нема објективних доказа о Вуковој издаји, одјек њених напора је прилично мали у српском заветном народу. Чак и када би историчари успели да докажу Вукову невиност, мит о његовој издаји наставио би да живи.²⁹ Наиме, као што с правом примећује Ирина Деретић: „Оно што народну поезију о Косовском боју чини истинитом није толико верно приказивање оног што се збило, колико њена способност да изрази дубље увиде универзалног карактера, који се не могу мерити на исти начин на који се утврђују историјске истине”. Стога нека песма може бити у уметничком смислу истинита, чак и онда ако је „у њој све измишљено” [Деретић 2014: 205]. Но увид да се историјска и уметничка истина често у великој мери разилазе,³⁰ ипак не мора да значи да се, упркос томе што нема научно валидних доказа о Вуковој издаји њој, она није догодила.³¹

КОСОВСКА ЛЕГЕНДА

Један од показатеља величине српског народа, његове духовне укорености у хришћанској традицији свакако је Косовска легенда. Главни актери Косовске легенде су својеврсни одрази новозаветне драме о Христовој голготи и Његовом васкрсењу. Кнежева вечера одјек је Тајне вечере. Као што је Христа издао један од његових најближих ученика, тако је и кнеза Лазара издао његов зет. На обојицу издајника пала је вечна љага архииздајника. Аналогно Христовом племенитом жртвовању зе цео свет, Лазар се жртвовао за своју веру и отачаство. Христос је властитом смрћу победио смрт, васкрснувши из мртвих, а Лазар је победио смрт и трулежност задобивши мученички венац, те сада пребива у Царству небеском.

Косовски мит је у народу почео да се уобличава убрзо након Косовског боја, подстакнут установљавањем култа Св. кнеза Лазара. Док је Српска црква гајила култ светитеља, у народу је постепено уобличен лик Милоша Обилића, нашег највећег јунака, који можда заиста својим под-

²⁹ Противстављајући се мишљењу појединих историчара да Вук није издао кнеза Лазара на Косову, митрополит Амфилохије каже: „Јесте издао Вук, завео је Вук војску за Голеш планину, није смио Вук Бранковић да остави мртвога кнеза и мртве косовске војводе”. Он сматра да је Вук Бранковић био „оновремени ’реалан’ политичар”. Ипак, за разлику од данашњих антизаветних Срба, који су оличење аутошовинизма, Вук не би био спреман да прода веру за вечеру: „Није он био човјек који се одрекао у потпуности свога рода и свога народа, али се уплашио, али му је био жао да изгуби своје имање и своју власт – то је његов гријех” [Амфилохије 2007: 5].

³⁰ Често се разилазе и писани историјски извори. Док је нпр. по Душановим повељама и настављачу Данила II Стефан Дечански крив за сукоб са сином Душаном, Григорије Цамблук приказује Св. Стефана Дечанског као мученика, невино ослепљеног од оца Милутина и мучки убијеног од сина Душана. Видети: [Марјановић-Душанић 1997: 159].

³¹ Упоредити: [Спремић 1991: 47].

вигом надилази све дотадашње ратничке узоре.³² Иако је личност коју познајемо под тим именом вероватно припадник нижег племства, временом је у народној свести добила статус Лазаревог зета, по неким чак предводника српске војске. Као такав, Милош је имао све услове да буде у рангу сличном оном који има Вук Бранковић, што је омогућавало народној машти да уобличи два равноправна противстављена лика, један крајње позитиван, други крајње негативан. До сукоба између Милоша и Вука наводно је дошло због свађе њихових супруга, двају Лазаревих кћери, о томе ко је од њих двојице већи јунак. Љута због тога што њена сестра даје предност Милошу, Вукова супруга је ошамарила Милошеву, она се пожалила свом супругу, те је он изазвао Вука на двобој. У двобоју Милош не само што је победио него је и понизио Вука. Упрос томе што се кнез Лазар трудио да их измири, Вук Бранковић није могао Милошу да опрости понижење које је доживео, те ће потајно гајити непријатељска осећања према Милошу, чекајући zgodnu прилику да га облати. Завист и жеља за осветом подстакли су Вука да уочи Косовског боја оптужи Милоша да ће издати кнеза Лазара и прећи на турску страну. Милош, током Кнежеве вечере тешко увређен Лазаревим сумњичењем, одговара да ће се сутра показати ко је вера, а ко невера, те свечано обећава да ће погубити султана. Њему се чинило да је једини начин да спере увреду био да почини велико јуначко дело, а да би у томе успео прибегао је ратном лукавству, претварајући се не само да се предаје него и да жели султану да саопшти нешто веома важно.³³

Косовска легенда је почетком 18. века у потпуности уобличена, са свим детаљима, тако да представља непресушну уметничку инспирацију. С правом се може рећи да је она за Србе стварнија од саме стварности, да неће изгубити на свом значају све док буде Срба. Молитвени однос не само према Св. кнезу Лазару него и према осталим српским витезовима великомученицима који су, одредивши се за Царство небеско, жртвовали живот за свој народ остаје наша константа, баш као и уздизање светлог Обилићевог лика, узора сваком родољубу.³⁴ Иако имамо пуно право да се гнушамо Вука издајника из Косовске легенде, морамо ипак бити крајње опрезни када говоримо о историјској личности Вука Бран-

³² Да је предање о Обилићевом јунаштву захватило најшири балкански простор сведоче речи познатог византијског историчара, који каже да је, „најхрабрији човек”, Милион Кобиловић (Милош Обилић) „пожелео, самовољно, да изврши најјуначкији подвиг од [свих] који су се икада догодили”, што је и учинио. Претварајући се да жели да пребегне на турску страну, напао је изненада „јуришем свакако најјуначкијим [од] свих за које ми знамо, убивши тог цара Амурата, и сâм истовремено гинући најхрабрије” [Халкокондил 2023: 56–57].

³³ Занимљиво је да се у једном од најранијих сачуваних података о Косовском боју, оном у коме фирентинска општина честита краљу Твртку на победи, „о којој су стизали гласови и писма *многих* људи”, наводи да су дванаесторица „заверених ратника” продрла до Муратовог шатора, те је један од њих погубио султана Мурата [Михаљчић 1989б: 177]. Дакле, по овоме би следило да није било никаквог ратног лукавства, већ да су српски витези успели да остваре своју заклетву искључиво захваљујући свом јунаштву.

³⁴ Нарочито је Његош величао Обилића. „О Милоше, ко ти не завиди” [Његош 1963: 32], пева цетињски митрополит, обраћајући се уједно свима нама: „су чим ћете изаћ пред Милоша и пред друге српске витезове” [Његош 1963: 25].

ковића. Ако имамо на уму Христове речи: „Не судите, да вам се не суди; Јер каквим судом судите, онаквим ће вам се судити; и каквом мјером мјерите, онаквом ће вам се мјерити” (Мт. 7, 1–2), било би пожељно да правимо разлику између Вуковог историјског и легендарног лика. Људски судови су, за разлику од Божијег неприкосновеног увида, крајње непоуздани. Стога су се можда генерације Срба огрешиле о Вука Бранковића, приписујући му статус највећег српског издајника. Две крајње логичке могућности јесу да је он заиста највећи српски издајник, а друга је да је био велики родољуб, да се истрајно борио против Турака чак и онда када су други од тога одустали. Будући да се за историјске личности најчешће не може рећи да су или сасвим позитивне или сасвим негативне, да је црно бели поглед на друштвено-историјска дешавања обично једностран, могуће је да и исправна процена личности и дела Вука Бранковића подразумева његово ситуирање између та два противстављена пола. У прилог Вуку може се указати да његови потомци свакако заслужују наше поштовање. Његов син деспот Ђурађ одбио је не само да приступи унији него да и пошаље делегацију која би о томе преговарала; његов унук Стефан је светитељ, баш као и прауници Ђорђе (Св. Максим) и Јован. Стефанова супруга је чувена Св. мајка Ангелина, а њихова кћи (султанија) Мара Бранковић, много је помогла не само Србима него и другим православним балканским народима да лакше поднесу турско ропство.³⁵ Не треба заборавити ни његовог прауника, Вука Огњеног, ванбрачног Гргуревог сина, који је био велики јунак. Пошто греси предака падају на потомке, тешко би било очекивати да из издајничког корена израсту светитељи, иако ни то није сасвим немогуће.³⁶ Но ако је заиста издао, онда ће му подвизи потомака светитеља помоћи да задобије боље онострано станиште.

Шта би рекао историјски Вук Бранковић, ако је заиста потпуно неправедно оптужен за издају, ако је сасвим погрешно у народној свести његов лик запрљан љагом издаје? Вероватно би му било најважије шта Бог о њему мисли, свестан да ће за евентуалну неправду примити онострано задовољење. Можда би чак сматрао да је добро што постоји такав легендаран негативан лик издајника, да опомиње Србе да не крену путем издаје своје вере и свог отачаства. Евентуалну изложеност великој неправди прихватио би највероватније као своју жртву за општенародно добро.

ЗАХВАЛНИЦА

Текст је настао у оквиру истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: „Формирање

³⁵ Св. Пајсије Светогорац истиче да је Мара Бранковић, захваљујући свом положају султаније, сакупљала драгоцености и предавала их манастирима, да би оне биле сачуване у та тешка и смутна времена. Видети: [Старац Пајсије Светогорац 2018: 172–173].

³⁶ Понекад кајање потомака због грехова њихових предака, подстакне потомке не само на богоугодан живот него и на светитељство. О томе сведочи пример Св. Гаврила Грузијског, чији је отац, као председник сеоског колхоза, био иницијатор да се сруши један храм, а његов син је, још од младих дана, „целог свог живота покушавао поново да изгради и обнови храмове и манастире” [Јуродиви човек Божији 2015: 37].

српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Амфилохије, митрополит Радовић (2007). Свети Лазар великомученик. У: *Свети кнез Лазар и Косовски завей*, ур. Радомир Никчевић. Цетиње и Београд: Светигора, 4–6.
- Анџолоџија народних јуначких њесама* (1987). Прир. Војислав Ђурић. Београд: СКЗ.
- Анџолоџија сџаре српске књижевности* (1960). Прир. Ђорђе Сп. Радојичић. Београд: Нолит.
- Божих, Иван (1975). Неверство Вука Бранковића. У: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божих и Војислав В. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, 223–242.
- Деретић, Ирина (2014). Зашто је косовско предање истинито чак и ако је мит? У: *Историја српске филозофије: џрилози исџираживања*, 3, прир. Ирина Деретић, Београд: Евро-Ђунти, 246–271.
- Димитријевић, Сергије (1975). Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара. У: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божих и Војислав В. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, 185–221.
- Јиричек, Константин (2006). *Историја Срба, књига I: Политичка историја до 1537. године*. Превео Јован Радонић. Пирот: Рi-press.
- Јуродиви човек Божији: живој и џодвизи свејој Гаврила Грузијској* (2015). Београд: Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.
- Константин Филозоф (1989). *Повесџ о словима / Жиџије десјојџа Сџефана Лазаревића*. Београд: Просвета и СКЗ.
- Марјановић-Душанић, Смиља (1997). *Владарска идеолоџија Немањиха: Диџломатичка сџудија*. Београд: СКЗ, Свети архијерејски синод СПЦ и Сџо.
- Михаиловић, Константин из Островице (1986). *Јаничарење усџомене или џурска хроника*. Београд: Просвета и СКЗ.
- Михаљчић, Раде (1989а). *Крај српској царсџива*. Београд: БИГЗ.
- Михаљчић, Раде (1989б). *Лазар Хребељановић – историја, кулџи, џредање*. Београд: БИГЗ.
- Михаљчић, Раде (1989в). *Јунаци косовске леџенде*. Београд: БИГЗ.
- Његош, Петар Петровић (1963). *Горски вијенац*. Београд: Просвета.
- Орбини, Мавро (2016). *Краљевсџиво Словена*. Превео Драгољуб П. Антић. Београд: Ганеша клуб.
- Пантић, Мирослав (1975). Кнез Лазар и косовска битка у старој књижевности Дубровника. У: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божих и Војислав Ј. Ђурић, 337–408.
- Радојчић, Никола (2016). Косовски бој. У: *Catena mundi: о националном идентџиџеџу Срба*, књига III, ур. Бранимир Нешић и Срђан Петровић. Београд: Catena mundi, 360–370.
- Ређеп, Јелка (1976). *Прича о боју косовском*. Зрењанина: Центар за културу Зрењанин; Нови Сад: Филозофски факултет.
- Самарџић, Радован (1989). Око историјског и легендарног у косовском предању. У: *Биџка на Косову 1389. године*, ур. Сима Ђирковић, Драгослав Срејовић и Оливера Миљковић. Београд: САНУ, Историјски музеј Србије и БИГЗ, 99–114.
- Свејо џисмо Сџаројџа и Новоја завјејџа: Библија* (2012). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Спремић, Момчило (1989). Бранковићи – обласни господари Косова. У: *Свети кнез Лазар сџоменџа о шесџој сџојоџиџици Косовској боја 1989*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 121–130.

- Спремић, Момчило (1991). Косовска битка – проблем издаје. У: *Косовска бишка 1389. године и њене последице* (ур. Никола Тасић). Београд: САНУ, 35–47.
- Спремић, Момчило (1994). „Дуга војна” и обнова државе. У: *Историја српског народа*, II, ур. Јованка Калић. Београд: СКЗ, 254–267.
- Старац Пајсије Светогорац (2018). *С болом и љубављу савременом човеку*. Врање: Манастир Светог првомученика и архијакона Стефана.
- Ћирковић, Сима (1994а). Године кризе и превирања. У: *Историја српског народа*, II, ур. Јованка Калић. Београд: СКЗ, 47–63.
- Ћирковић, Сима (1994б). Српска властела у борби за обнову деспотовине. У: *Историја српског народа*, II, ур. Јованка Калић. Београд: СКЗ, 373–389.
- Ћирковић, Сима (2007). Преломно раздобље српске историографије. У: *О историографији и методологији*. Београд: Историјски институт, 89–113.
- Ђоровић, Владимир (2005). *Историја Срба*. Ниш: Зограф
- Халкокондил, Лаоник (2023). *Докази историје*. Превод: Дарко Крстић и Александар Стојић. Нови Сад: Прометеј.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

VUK BRANKOVIĆ – THE BIGGEST SERBIAN TRAITOR OR SLANDERED PATRIOT?

by

ZORAN KINĐIĆ
University of Belgrade
Faculty of Political Sciences
Jove Ilića, Belgrade, Serbia
zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs

SUMMARY: Among the Serbs, there is a prevailing belief based on a folk tradition that Vuk Branković is the greatest Serbian traitor for betraying Prince Lazar during the fateful Battle of Kosovo in 1389. However, historians believe that there is no evidence of his betrayal and that it was unfairly attributed to him. As explicit references to Vuk Branković as a traitor only emerge in historical discourse starting from 1601, the author investigates reasons that contributed to the creation of such an extremely negative image of Vuk. In the subsequent years following the battle, narratives of defeat or betrayal were absent. Only when it was clear what the catastrophic consequences for the Serbian people were after Kosovo battle, which was initially not recognized as a Serbian defeat, did the need to establish the reason for this defeat arise. It became convenient to attribute the role of traitor to a respectable person who had survived the conflict and Vuk Branković emerged as the prime candidate. Unlike Prince Lazar, who opted for The Kingdom of Heaven and was thus canonised, Vuk Branković survived, which suggested that he opted for the earthly realm. The rivalry for influence between Lazar’s family and Vuk Branković following Prince Lazar’s death as well the battle near Gračanica involving the despot Stefan Lazarević and Djuradj Branković, further complicated Branković’s legacy. Moreover, the historical conflation of the Battle of Kosovo with the so-called Second Battle of Kosovo in 1448 likely intensified negative conditions of the accusations against Vuk. Not only did the despot Djuradj Branković refuse to join the forces of Janko Hunyadi after realising that the defence against the Turks was poorly prepared, but the Wallachian

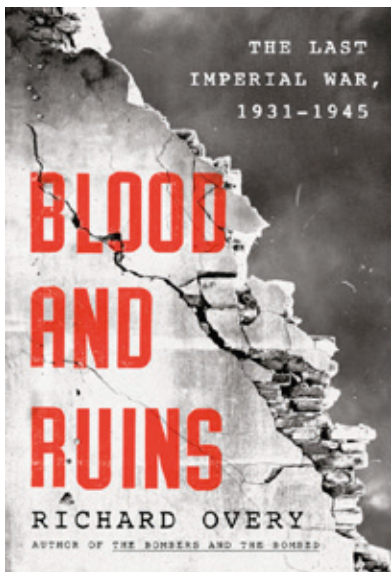
duke Dan was indeed a traitor as he switched to the Turkish side. These events of 1448, particularly the treachery that occurred, were anachronistically projected back onto the 1389 battle narrative. As a reminder of the patriotic and artistic strength of Kosovo's tradition, the author concludes that historical and artistic truth should be distinguished. Even if Vuk Branković was not the traitor history has painted him to be, the archetype of traitor has played a pivotal role in the cultural memory and resilience of the Serbian people in their quest for liberty.

KEYWORDS: Vuk Branković, Kosovo Covenant, betrayal, myth, critical historiography, victim

СВЕТСКИ РАТ(ОВИ) КАО ПРОИЗВОД(И) ИМПЕРИЈАЛИЗМА

(Richard Overy, *Blood and Ruins. The Great Imperial War 1931–1945*, Penguin Books, London, 2023, pp. 1040). [Ричард Овери, *Крв и рушевине. Велики империјални рат 1931–1945*, Пингвин, Лондон 2023, 1040 стр.]

Иако се на први поглед чини да су историја Великог рата, међуратног раздобља и Другог светског рата већ помало превазиђене истраживачке теме, с обзиром на огроман број квалитетних радова који су настали у претходних неколико деценија, такав утисак може да превари. Недавна истраживања не само да су понудила свеже погледе на већ помало остареле проблеме него су донела и нове интерпретативне оквире који могу указати на то да ови, наизглед, исувише истражени периоди и даље наилазе на интересовање бројних научника. Тако је, на пример,

британска историчарка Зара Штајнер (Zara Steiner), само у првој деценији 21. века понудила два обимна тома историје међуратног доба *The Lights that Failed: European International History 1919–1933*, и *The Triumph of the Dark: European International History 1933–1939*. С друге стране, италијански историчар Енцо Траверсо (Enzo Traverso) пре неколико година објавио је веома утицајну студију о тзв. европском грађанском рату, чије је границе сместио у године између 1914. и 1945. Траверсо се са књигом *Fire and Blood: The European Civil War 1914–1945*, придружио групи утицајних историчара који су светске ратове посматрали као две етапе континуираног сукоба који је током неколико деценија потресао Стари континент. Предмет овог приказа, књига Ричарда Оверија (Richard Overy) *Blood and Ruins: The Great Imperial War 1931–1945*, представља још један амбициозан покушај да се поново преиспитају место и улога Другог светског рата у историји.

Тренутно запослен на Универзитету у Ексетеру, овај британски историчар се током своје вишедеценијске научне каријере нарочито занимао за теме из међуратног доба, историје Трећег рајха, Другог светског рата, а у последње време и историје Совјетског Савеза. Дело *Blood and Ruins* спаја у себи све наведено и представља синтезу, али и кулминацију његових истраживачких напора. У њему, на преко хиљаду страна, Овери настоји да прикаже Други светски рат као последњу фазу вишедеценијског сукоба великих

империјалних сила који, по његовом мишљењу, није завршен са Првим светским ратом, већ је тада само ушао у наредну фазу. Студија уједно представља и покушај писања „тоталне историје” највеће светске конфлгације јер испитује и социолошку, технолошку, економску, етичку, геополитичку и геостратешку страну сукоба. Ауторово полазиште, из којег потом извлачи остале закључке, јесте идеја да је Други светски рат био заправо последица фундаменталне кризе међународних односа који су настали још у другој половини 19. и трајали готово све до средине 20. века. Овери је корен проблема, који је довео до оба светска рата, пронашао у спрези социјалдарвинизма и потребе технолошки напреднијих држава да контролишу територије и ресурсе мање „напредних” нација и народа. Погрешне представе о „узвишеном и способнијем себи” и „мање способном и вредном другом”, као и потреба савремене привреде за ресурсима, створили су основу на којој се градио класични европски империјализам. Он је свој најакутнији облик имао у Африци, на Блиском истоку и у Азији, где су се деценијама сукобљавали интереси европских сила – Велике Британије, Француске, Русије, потом Италије и Немачке, али и Јапана и Сједињених Америчких Држава. Природно, када се неколико држава сличне моћи такмичи на ограниченом простору сукоб је готово неизбежан, а насиље постаје његова главна карактеристика. Овери сматра да је управо то један од кључних разлога за несрећан развој догађаја у првој половини 20. века. Заузимајући такав методолошки приступ у својој студији – да је Други светски рат производ империјализма исто колико и Први – Овери одређује империју као покретачку јединицу међународног система и поставља Други светски рат у веома широк хронолошки оквир покренувши, притом, два кључна питања. Најпре, шта је изазвало нестабилност у свету након 1918. а потом и шта је довело до експлозије током тридесетих година?

Одговори на горепоменута питања представљају срж књиге *Blood and Ruins* и да би се одговорило на њих неопходно је испитати саму суштину империје, као и њен однос према политичком окружењу, тј. међународном поретку након 1918. године. За Оверију је то од суштинске важности јер се кључни, и испоставиће се неотклоњиви, проблем поретка након Великог рата налазио у међусобној

супротстављености прокламованих принципа Версајског мира и идеје о империји. Аутор сматра да је империјализам у том кратком двадесетогодишњем периоду навлдао над магловитим Вилсоновим идеалима јер се показао као адекватнији одговор на проблеме мирнодопског периода. Прве послератне године суочиле су све предратне империјалне силе, било да су поражене или победничке, са нестабилним и политички опасним светом који је патио од недостатка практичних решења и вишка идеала. У том свету, империја као концепт постала је више, а не мање важна. Она је давала решење тамо где су идеали заказали, и уместо да империјализам као мотор међународне нестабилности ослаби, он се редеофинисао.

С тим у вези, посебно место у ауторовој анализи припада пораженим и победничким силама из времена Великог рата које су мање или више допринеле томе да Версајски систем пропадне за тако кратак период. Он сматра да се то десило из готово истог разлога – потребе очувања или обнављања сопствене империје. Овери је мишљења да су будући ратни савезници, Немачка, Италија и Јапан, читаве двадесете године провели у стању незадовољства, принуђени да се уклопе у међународни поредак који или нису сматрали праведним (Немачка), или га нису сматрали равноправним (Италија и Јапан). Истовремено са тим, све три државе биле су дубоко потресене унутрашњим проблемима које су стварали утицајни националистички кругови, захтевајући од својих влада не прилагођавање поретку него његову ревизију или рушење. И све три нашле су се у некој врсти егзистенцијалне кризе из које се могло изаћи практично само на два начина: 1. или потпуним одустајањем од дотадашње империјалне традиције и уклапањем у међународни поредак; или 2. „посезањем за светском моћи”, како се сликовито изразио Фриц Фишер (Fritz Fischer). С друге стране ратне жице, главне победничке силе, САД, Француска и Велика Британија, али нарочито потоње две, налазиле су се у сличној ситуацији али са различитим расположењем. И пред њих се поставило суштинско стратешко питање – напустити империју зарад уклапања у поредак заснован на идеалима Версајског мира; или уклонити идеале мира са сопственим империјама? Како се испоставило, и Британија и Француска, иако гаранти мира, биле

су спремније на то да очувају своја колонијална царства него да их уклопе у поредак заснован на националним државама и правима народа на самоопредељење.

Међутим, сама агитација националиста у Италији, Немачкој и Јапану која је била усмерена ка изградњи или обнови територијалних посета, заједно са британском и француском стратешком оријентацијом ка очувању сопствених, није могла сама по себи да разори међународни поредак. Штавише, двадесете године биле су више обележене настојањима да дође до каквог-таквог помирења, него по покушајима да се настави са империјалним освајањима. Нешто друго је морало да ослободи духове из Пандорине кутије и Ричард Овери сматра да је то учинила Велика депресија. Наиме, она је по његовом мишљењу била једна од највећих прекретница 20. века јер је до темеља разорила тадашње стубове међународне стабилности – интернационализам, односно постепено успостављање поверења у Лигу народа, као и међународну трговину. Једном када су се велике капиталистичке економије, нарочито америчка, британска и француска, окренуле економском национализму и смањивању обима међународне трговине затварањем својих тржишта, те креирањем посебних трговинских и монетарних блокова, ресурси који су били од кључног значаја за модерне привреде практично преко ноћи постали су недоступни. На тај начин, земље као што су Немачка или Јапан, које нису нарочито обилувале природним ресурсима, изгубиле су свако поверење у међународни систем и постале су приморане да их пронађу на богатијим територијама, ако је потребно и ратом. Управо то се догодило у септембру 1931. године када су снаге јапанске армије започеле процес освајања кинеских територија, тзв. „инцидентом код Мукдена”. Тај догађај, након деценије мира, поново је покренуо империјалистичка освајања која су карактеристична за 19. век, и управо из тог разлога Овери је хронолошки оквир свог дела сместио у период 1931–1945. Из оправданих разлога, аутор наводи да је: „...Борба за додатну територију и сигурне ресурсе, ако је потребно и кроз рат, вратила сат на раније империјално доба. Јосиф Стаљин, совјетски диктатор, посматрајући кризу капитализма из једне државе у којој је светска рецесија мало утицала на економски развој, схватио је да су трговински рат, валутни рат, интен-

зивирана борба за тржишта’ и екстремни економски национализам ’донели рат као средство за нову прерасподелу света и утицајних сфера’...” (стр. 28–29). Стаљинову процену Овери сматра потпуно исправном.

Што се тиче других важнијих елемената Оверијеве студије треба још једном подсетити на то да ова књига представља изузетно широк обухват најрелевантнијих проблема у вези са Другим светским ратом. У прва три поглавља, аутор је највећу пажњу посветио узроцима и току самог рата, о чему је већ било речи. Наредних осам посвећено је бројним аспектима важним за разумевање самог сукоба, начина на који је он вођен, начина на који је добијен/изгубљен, његовим последицама, географском опсегу, економској природи сукоба итд. Књига има укупно 11 поглавља која носе врло јасне називе и упућују на теме о којима је аутор писао: I – Nation-Empires and Global Crisis 1931–1940; II – Imperial Fantasies, Imperial Realities 1940–1943; III – The Death of the Nation-Empire 1942–1945; IV – Mobilizing a Total War; V – Fighting the War; VI – War Economies: Economies at War; VII – Just Wars? Unjust Wars?; VIII – Civilian Wars; IX – The Emotional Geography of War; X – Crimes and Atrocities; и XI – Empires into Nations: A Different Global Age. Нарочиту пажњу ваља посветити последњем поглављу где Овери још једном разматра кључни аспект свог истраживања – империју као творевину и империјализам као облик међународних односа. Аутор указује на то да је Други светски рат разорио деветнаестовековни концепт империјализма и донео са собом талас револуционарних и народноослободилачких покрета који су коначно довели до краја „територијалних царстава”. Поред тога, Овери расправља и о томе да ли су две највеће светске силе након 1945. године – Сједињене Државе и Совјетски Савез – биле империје и недвосмислено тврди да то није био случај. Иако се несумњиво радило о суперсилама какве до тада нису биле виђене, Овери сматра да је ера класичног империјализма завршена са Другим светским ратом. Након њега, уколико су и преживеле, империје су добиле нову форму и облик.

Користећи се глобалним приступом у свом истраживању, истовремено покривајући дешавања у Азији, Африци, на Блиском истоку и у Европи, описујући њихове узрочно-последичне везе, Ричард Овери је делом

Blood and Ruins: The Great Imperial War 1931–1945. читалачкој и стручној јавности понудио један свеобухватан преглед међународних односа и кризе за коју је сматрао да је почела у другој половини 19. века и трајала све до завршетка Другог светског рата. Аутор је међусобну супротстављеност империјалних сила сместио у шири оквир померајући на тај начин тежиште светске политике ван Ста-

рог континента. Овери је својом студијом пружио убедљив поглед на дубинске узроке који су одредили природу Другог светског рата, помогао у њиховом разумевању и подстакао даље промишљање о проблематици светских ратова.

Немања Божовић

Нови Сад

nemanjabozovic0@gmail.com

UDC 327.2:316.485.26(100)''19''(049.32)

Примљен / Received: 12. 3. 2024.

Прихваћен / Accepted: 22. 3. 2024.

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ, ИЗМЕЋУ ПАМЋЕЊА И ЗАБОРАВА

(Весна Ђукић, *Памћење као оштор заборава: Крајња студија полијтике очувања српској културној идентитету*, Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију и Матица српска, Београд – Нови Сад 2022)

Истраживања културне политике, и радови, како чланци, тако и монографије, засно-

вани на њима, у Србији данас, у већини случајева третирају актуелни тренутак: време транзиција, актуелне тенденције и трендове, студије случаја, примере изврности, идеалне моделе итд. Веома су ретки радови који културну политику, односно културне политике сагледавају кроз различите хронолошке нивое, повезујући актуелни тренутак са прошлшћу, а с циљем да укажу на значај културе за очување националног идентитета. Један од ретких аутора који се упустио у оваква интердисциплинарна истраживања је и професорка др Весна Ђукић.

Питање националног идентитета др Весна Ђукић отвара активностима у оквиру научноистраживачког рада на Факултету драмских уметности Универзитета уметности у Београду, где је редовни професор, а у оквиру националног пројекта подржаног од стране Министарства науке: „Идентитет и сећање: транскултурални текстови драмских уметности и медија (Србија 1989–2014)”. Као резултат њеног рада, 2017. године је објављена монографија (*Како смо, студије културе*

памћења и историјске идентитетске у Србији. Како то обично бива, са објављивањем наведене књиге интересовање за конкретну тему није исцрпљено и професорица Ђукић наставила је са истраживањима у истом правцу. Као резултат продуженог истраживачког интересовања настало је више радова објављених у различитим националним научним часописима (*Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, *Зборник радова Факултета драмских уметности и Башићина*) и тематским зборницима (*Трансмедиијално историјско и историјско мајирање* у издању Факултета драмских уметности и *Српски културни простор* у издању Матице српске). Обједињавањем неких од њих у једну монографску целину 2022. године настала је књига *Памћење као омијор забораву: Крајња ситуација историјске очувања српског културног идентитета*. Њени издавачи су Факултет драмских уметности – Институт за позориште, филм, радио и телевизију из Београда и Матица српска из Новог Сада, а штампана је на основу пројектне финансијске подршке Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ауторски корпус *Памћење као омијор забораву* састоји се од седам одабраних објављених прилога, које уз књишке корице и обимни тематски увод и концизни заједнички закључак, обједињује и иста тема усмерена ка идентитетском питању: *Иде смо?*, које се отвара после претходног двојног питања: *(ка)ко смо?*

У Уводу, представљајући своје дело, ауторка указује на значај институција и институционализованог деловања на културу памћења као носећи инструмент који и ствара, мења, али чува идентитет и идентификује различите препреке за очување српског културног идентитета, од југословенства, преко левицарских идеја, атеизације и нетолеранције, до транснационалних медија. Потом, сходно приступу теми следе три поглавља. Прво садржи три потпоглавља / чланке: „Змија и жаба: југословенски идентитет и српски културни простор”; „Завади па владај: културно памћење српског народа у политикама идентитета постјугословенских држава” и „Политички мит vs православна култура: формирање

дисонантних наратива о ’небеској Србији’”. Ту се отварају питања српског културног простора и очувања националног идентитета у оквирима две велике царевине, Отоманске и Хабзбуршке, његовог утапања у југословенство и поновног буђења, са путевима, али и странпутицама на којима се он налази.

Друго поглавље обједињује два прилога: „Мане наших врлина: српска трилогија и демократска консолидација” и „Шта то беше етика: Српска трилогија у светлу стогодишњице Великог рата”. Основни темељни камен оба рада је критички однос у различитим временима према роману Стевана Јаковљевића *Српска трилогија* и према позоришној представи постављеној на основу њега, а опет у оквирима односа српско / југословенско.

У склопу трећег поглавља налазе се размишљања везана за две актуелне студије случаја везане за однос прошло / садашње: „Живот у слици, слика у животу: кратко памћење града Панчева”, везаног за однос града Панчева према слици Паје Јовановића *Сеоба Срба* и „У потрази за смислом: наративи о Споменику Стефану Немањи”, са анализом односа јавности према новоподигнутом споменику Стефану Немањи у Београду.

У закључним разматрањима др Ђукић указује на неспорну кризу националне свести која девастира и културни идентитет. Зато борбу за очување идентитета представља као „зидање Скадра на Бојани”, указујући на неопходност неговања памћења као отпора забораву, и то на свим нивима, а пре свега институционалном.

Из наведенога може да се види да монографија *Памћење као омијор забораву* представља значајно дело за српску културу. Анализирајући актуелно стање са аспекта културне политике, а уз историографске осврте, ауторка износи своје ставове, засноване на деценијском научном раду и личној свести о идентитету, без тежње да их постави као аксиоме, већ да читаоце упуту ка размишљању и тиме отвори даљу аргументовану расправу, која би довела до проналажења научне истине о политици очувања српског културног идентитета, а тиме и до његове заштите у актуелним глобалним турбулентним временима.

Др Владимир Кривошејев
Виши научни сарадник
Народни музеј Ваљево
vladimir.krivoshejev@gmail.com

НАУЧНО-УМЕТНИЧКА ИЗЛОЖБА „ДИВЉА ЖЕНА”:

Архив Војводине, Нови Сад, 8–22. март 2024.

Изложба „Дивља жена” инспирисана је једним научним радом ауторке, психоаналитичарке и етнолога Кларисе Пинкола Естес (Clarissa Pinkola Estés), који је постигао успех код широке публике на планетарном нивоу. Њена књига *Жене које њрче са вуковима* објављена је давне 1992. године и била је на листи бестселера „Њујорк тајмса” пуних 145 недеља. Такође је преведена на 18 језика. На српском језику појавила се 2013. године у издању „Нове књиге” (Београд). Од тада је имала још пет издања на српском језику.

Новосадска публика има привилегију да живи у динамичном граду, у коме се барем једном недељно на неком од градских места отвара уметничка изложба неког домаћег уметника или уметника међународне репутације. Оно што изложбу „Дивља жена” чини занимљивом јесте њена научна основа јер је инспирисана мало познатом граном социјалне антропологије – антрополошком психоло-

гијом, односно етнопсихологијом на којој се и заснива горепоменућа књига К. П. Естес.

Етнопсихологија, на нашим просторима, представља плодно истраживачко тло још од Јована Цвијића, који је у својим делима *Психичке особине Јужних Словена*¹ (1912) и *Ујуйсйво за исиийивање йорекла сйановнищйва и йсихолощке особине* (1922) вероватно био први који је анализирао димензију људске заједнице у антропогеографском смислу. Ова перспектива истраживања добиће замах на међународној сцени тек после Другог светског рата као самостална дисциплина из које су касније искључени географски и климатски елементи. У послератној Југославији, етнопсихологија је веома плодно тло истраживања за домаће етнологе, и на српскохрватском језику постоји више од 500 библиографских јединица на тему етнопсихологије. Нажа-

¹ Првобитно објављена на француском језику.

лост, ова истраживачка грана и њене импликације су мање познате широј јавности.

На међународној истраживачкој сцени научници са ових географских простора су ти који подижу већ постојеће интересовање за додирне тачке између културе заједнице, менталитета етничке групе и индивидуалне људске психе, и они су ти који етнопсихологију, односно антрополошку психологију, као научну грану, подижу на ниво самосталне дисциплине. Поменимо нека од ових имена: Геза Рохајм (Géza Róheim, 1891–1953, амерички етнолог и психоаналитичар, рођен у Будимпешти), Жорж Деверо (рођен као György Dobó, 1908–1985, етнолог и психоаналитичар, француски држављанин, рођен у банатском селу Лугош), Паул Парин (Paul Parin, 1916–2009, швајцарски психоаналитичар и етнолог рођен код Цеља у Словенији).

Научно-уметничка изложба „Дивља жена” одржана је у периоду од 8. до 22. марта 2024. године у Архиву Војводине у Новом Саду. Ова изложба резултат је сарадње, с једне стране, антрополошкиње др Марије Вивод (докторирала 2005. на Универзитету у Стразбуру) и с друге, сликарке и дизајнерке Бојане Јарошенко (Академија уметности у Новом Саду). Пројекат су подржали Удружење за промоцију алтернативне културе „Рејвен Систерс” из Новог Сада и председница удружења Драгана Дубљевић. Изложбу је отворила фоторепортерка „Мађар Соа” Чила Давид, једна од жена-фоторепортера са најдужом каријером на нашим просторима. Након отварања, симболичног 8. марта, присутни (око 80 људи) могли су да слушају аудио-предавање Марије Вивод „Кратак увод у етнопсихологију”. Марија Вивод се у свом предавању осврнула на поменуте локалне корене етнопсихологије и истраживачко поље ове дисциплине. Вивод је такође упознала публику са постојећим ’школама’ у контексту актуелних истраживања.

„Отац” етнопсихологије, који је дефинисао поље истраживања и описао шта ова научна дисциплина подразумева јесте поменути Жорж Деверо. Он је истакао да свако људско друштво има своје критеријуме људског ’лудила’ и своја правила по којима је ’исправно бити луд’. Тренутак културног релативизма у третману људске психе детаљно је анализиран у његовим радовима о северноамеричким Индијанцима, пре свега у његовом делу *Психотерапија Индијанца са равница, сивар-*

носџи и снови / Psychothérapie d'un Indien des Plaines: réalités et rêve, Paris: Fayard, 1951). Ови радови и даље се сматрају водећим моделима дескриптивне научне психоанализе.

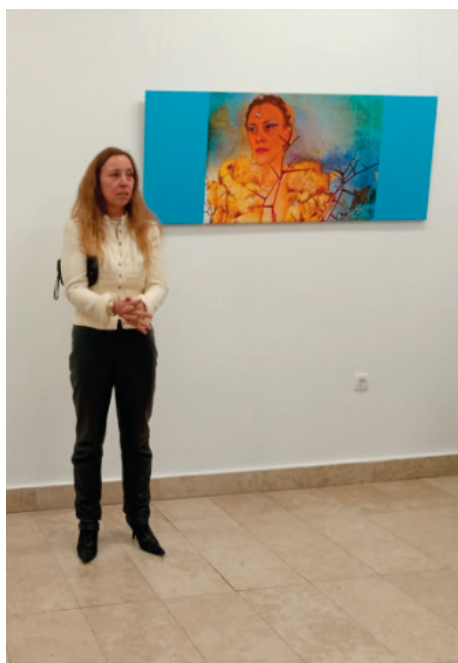
Деверову школу психоанализе у Француској наставља Тоби Натан (Tobie Nathan, *1948), који је нашој широј публици познат као један од коаутора дела *Психолоија Љу-џосџи* (Београд: Дерета 2000). На немачком говорном подручју ширењу Деверових научних ставова највише доприноси Екехард Шредер (Ekkehard Schröder, *1944) и етно-медицинска школа Армина Принца (Armin Prinz, *1945 – †2018). За наше читаоце може бити занимљиво да поменемо један интересантан детаљ у вези са разликом у приступу ове две европске школе: француска истраживачка школа има корене у психоанализи и њени истраживачи су пре свега аналитичари па тек онда етнологи. Шредер и Принц² су лекари који су током свог рада са другим културама постали етнологи.

Јунговски приступ архетиповима је укорењен у психолошкој анализи бајки и митова, па стога овај приступ има много заједничког са етнолошком структуралном методологијом. Метод и резултати етнолошке анализе митова и бајки представљени у књизи Кларисе Пинкола Естес тему етнопсихологије умногоме су приближили интересовању широке читалачке публике. Ова књига поједностављује сложени метод етнопсихоанализе и омогућава читаоцима да истраже и разумеју сопствену психу. Популарност књиге огледа се у броју поновљених издања на различитим језицима у периоду дужем од три деценије, које изнова откривају нове генерације читалаца, махом жена и девојака.

² Занимљиво је да је Принц био лекар хитне помоћи на бечком аеродрому, где је првобитно имао прилику да се суочи са културолошким разликама пацијената из целог света.

На изложби је било изложено 49 платна. Платна су одабрана од преко 3.000 фотографија ауторки Јарошенко и Вивод, снимљених у периоду од 2021. до 2023. године. Фотографије је дигитално обрадила Бојана Јарошенко. Педесетак дигиталних радова одштампано је на платна, а неке од њих додатно је осликала Јарошенко. У Архиву Војводине биле су изложене и маске и ручно рађени накит (радови Бојане Јарошенко) који су коришћени приликом фотографисања.

Платна јарких боја Бојане Јарошенко, насликане у готово ренесансном стилу јесу прикази женског тела словенских богиња и визуелним језиком се обраћају публици у њиховој потрази за архетиповима (мајка, жена, богиња). Ауторке су отелотвориле богиње фотографишући једна другу.

Лајтмотив којим се изложба водила је јунговски психоаналитички концепт дивље жене односно жена које трче са вуковима. Категорија 'дивља жена' директно се односи на психологију жене и представља њен првобитни здрави психолошки образац пре него што се изложила култури и негативном утицају друштва. Неговање архетипа 'дивље жене' у психи сваке жене је поновно узимање и враћање те исконске снаге, аутентичности, сопственог гласа који се понекад губи током живота и доминантних утицаја. Сходно томе, изложба је спојила фотографију, њену дигиталну и уметничку обраду у покушају да отелотвори дивљу жену, и сродне архетипске форме у виду старословенских богиња (Мокош, Лада, Перперуна...). Отуда и назив приказаних платна, које су ауторке назвале по њима.

Мр Славко Мајић
АП Војводина

Покрајински секретаријат
за културу, јавно информисање
и односе с верским заједницама
Нови Сад
slavko.matic@vojvodina.gov.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НЕВЕНА ГРОЗДАНОВСКИ (Вршац, 1999). Мастер социолог.

Основне (2022) и мастер студије (2023) завршила на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је школске 2023/2024. уписала и докторске академске студије. Била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Фонда за младе таленте Републике Србије. Добитница је Награде Задужбинских фондова Матице српске (2023).

ЗОРАН КИНЂИЋ (Панчево, 1961). Редовни професор на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Дипломирао 1987. (*Канџово схваћање ума*), магистрирао 1993. (*Хајдегерова кријшка антиројоценџризма*) и докторирао 2004. (*Проблем неидентичној у филозофији Теодора Адорна*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Од 2017. је редовни је професор на основним студијама филозофије, на мастер студијама Еколошке филозофије и етике и на докторским студијама Филозофије религије на Факултету политичких наука у Београду.

Важније књиге: *Проблем неидентичној у филозофији Теодора Адорна*, Панчево 2006; *Најдегерова критика антропоцентризма*, Београд 2011; *Између неба и земље*, Београд 2022; *Између рајна и мира*, Београд 2022; *Прилози за разумевање религије*, Београд 2022.

РАДОЈКО ЛУКИЋ (Дољане, код Крушевца, 1954). Редовни професор Економског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао на Економском факултету Универзитета у Београду (1976), магистрирао 1980, и докторирао 1985. (*Теоријско методолошки проблеми трошкова промета*). Држи наставу на основним и докторским студијама. Област научно-стручног истраживања и интересовања: рачуноводство и управљање финансијама у услужном сектору.

Важније књиге: *Ефикасност мултинационалној предузећа*, Београд 2001; *Управљање трошковима и пољопривредном предузећу*, Београд 2010; *Ревизија у банкама*, Београд 2010; *Евалуација пословних перформанси и малопродаји*, Београд 2011.

ЗОЛТАН ПЕТО (Zoltán Pető, 1986). Истраживач на Институту „Тамас Молнар” Националног универзитета јавних служби (Будимпешта, Мађарска).

Дипломирао историју и естетику 2012. на Факултету хуманистичких наука Универзитета „Етвеш Лоранд” у Будимпешти (ELT ВТК). Област истраживања: британска, немачка и мађарска конзервативна политичка мисао од краја 18. века до данас. Докторирао је тезом о политичкој теорији Ерика Марије Ритера фон Кунелт-Ледихна.

МАРКО Д. ПИШТАЛО (1985). Професор историје у Петој београдској гимназији.

Дипломирао 2009. на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Иконоборство 8. века*). По завршетку основних студија

уписао докторске студије на Православном богословском факултету у Београду. Од 2016. године запослен као професор историје у Петој београдској гимназији. За свој педагошки рад добио Светосавску награду (2021).

ЈОВАНА ЧИКИЋ (Осијек, 1978). Ванредна професорка на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 2003, магистрирала 2008. (*Социологија окружења*) и докторирала 2012. (*Рурална социологија*) на Филозофском факултету у Новом Саду. Бави се социолошким истраживањем породице, туризма, девијација, образовања. Објавила више од 110 научних радова и учествовала на више од 30 научних и стручних пројеката.

Важније књиге: *Difuzija znanja i razvoj ruralnog turizma u Vojvodini*, Novi Sad 2015. (коаутор); *Породична изданица на раскрсћу: изазови и могућности биолошке, економске и социјалне репродукције*, Нови Сад 2018; *Seoske žene i ekonomska (re)produkcija ruralnosti*, Novi Sad 2021; *Beskućnici: teorija, prevencija, intervencija*, Novi Sad 2021. (коаутор); *Socijalni razvoj – pojam, koncepti i merenje*, Novi Sad 2022.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР
REGISTER OF NAMES

- Августин 175
Ајнштајн, Алберт 162
Аквински, Тома 155
Алдфрит од Нортумбрије 176
Алфред (краљ) 179
Алфред од Весекса 180
Алфрит 175
Амијан Марцелин 174
Амфилохије Радовић 234, 237
Ангелина 236
Анђелић, Славица 200
Антић, Драгољуб П. 237
Аукст Маргетић, Бранка 220
- Бајазит 225, 228–229, 231
Бараковић, Јурај 233
Бацковић, Душан 218
Беда Венерабилис 169–181
Белојевић, Горан 218
Бенедикт Курипечић 171, 230
Божанић, Дарко 184, 199, 202
Божић, Иван 225–226, 237
Божовић, Немања 244
Бор, Нилс (Bohr, Niels) 161–162
Бранковићи 232, 233, 237
Брзаковић, Павле 202
Брковић, Никола 184–185, 203
- Вивод, Марија 248
Виријевић Јовановић, Саша 202
Вифхир 175
Владета (војвода) 224
Влатко Влађевић (војвода) 229, 233
Влатко Вуковић 233
Војтејски-Кљенак, Драгана 200
Вормалд 169
Вук Бранковић 223–227, 229, 231–232, 234–238
Вук Гргуревић 233
Вук Лазаревић 232–233
Вукашин Мрњавчевић 228
Вукота Вукашиновић (сердар) 224
Вулфир 175
- Гаврило Грузијски 236–237
Газибара, Татјана 210, 212–213
Гал 177
Галић, Бранка 206, 214, 218–219
Гилда 177
Гргур Велики (папа) 176–179
Гргур Турски 174
Григорије (папа) 174
Григорије Цамблак 234
Гроздановски, Невена 205, 221
Грубишић, Барбара 217
- Давид, Чила 248
Данило II 234
Деверо, Жорж 248
Демир 186
Деретић, Ирина 234, 237
Деспотовић, Мирела 219
Димитрије Томашић 229
Димитријевић, Сергије 230, 237
Доленц, Емил 213, 217
Дољаница, Сузана 202
Драгослав Пробишчић (Dragossavo Probi-
scio) 229–230
Дубљевић, Драгана 248
Дука 230
- Ђалић, Ирена 200, 184–185,
Ђорђе (Св. Максим) 236
Ђукић, Весна 244–245
Ђурађ Балшић 230
Ђурађ Бранковић 228, 232–233, 236
Ђурић, Војислав 237
- Евић, Ј. 210, 213
Егберт из Весекса (краљ) 173
Егфрид од Нортумбрије 173, 175
Едвин од Мортумбије (краљ) 173, 176
Ели (краљ) 177
Ели од Сасекса (краљ) 173–174
Ерцег, Живко 200
Етелбалд од Мерсије 173, 175
Етелберт од Кента (краљ) 173–174, 176–178
Етелред од Мерсије 175–176

- Жгела, Кристина 217
 Жигмунд (Zsigmond) (краљ) 225
 Жижовић, Малиша 202
- Зекић 185
 Змај Огњени Вук 233, 236
- Иван Косанчић 231
 Израил (Јаков) 169, 171, 178, 180
 Илић Живојиновић, Јелена 210, 212, 218
 Ине од Весекса 176
- Јакета Лукаревић 230
 Јаковљевић, Стеван 245
 Јанко Хуњади (János Hunyadi) 232–233
 Јарошевко, Бојана 248
 Јасперс, Карл 151, 163
 Јевсевије (преводиоца) 175
 Јероним 175
 Лиречек, Константин 226, 237
 Јован Дука (Ιωάννης Δούκας) 229
 Јовановић, Паја 245
 Јовичић, Жељана 200
 Јона од Бобија 177
 Јорданес 174
 Јохан Капистран (Ioannes Capistranus) 232
- Калић, Јованка 238
 Карабашевић, Дарјан 203
 Келин од Весекса (краљ) 173
 Кинђић, Зоран 223, 238
 Кисић Тепавчевић, Дарија 218
 Ковач, Милован 184, 200
 Ковачевић, Љубомир 224
 Ковачевић, Николина 218
 Козаревић, Емира 185, 201
 Коковић, Драган 206, 208, 216
 Комазец, Ненад 199
 Константин Филозоф 227–228, 232, 237
 Констанције 177
 Конфулф (краљ) 173
 Кривошејев, Владимир 245
 Крстић, Дарко 238
 Крстић, Младен 200
 Куртагић, Илма 218
- Лазар Хребелјановић 223–227, 229–232, 234–235, 237
 Лазаревићи 232
 Лалић, Срђан 200
 Лаоник Халкокондил 238
 Ловрета, Стипе 200
 Лукач, Ђерђ (György Lukács) 151–153
 Лукић, Радојко 183, 184–185, 200–202, 204
- Мавро Орбини (Mauro Orbini) 225–227, 230, 233, 237
 Максимовић, Млађан 203
 Мара Бранковић 236
 Маргетић 212
 Маринковић, Драган 199
 Марић, Горица 218
 Марјановић-Душанић, Смиља 234, 237
 Маркетин, Антонио 217
 Марков, Слободанка 206, 220
 Матија Корвин (Mátyás Corvin) 233
 Мацура, Перица 200
 Мехмед II Освајач 233
 Микшић 184
 Милан Топличанин 231
 Миленовић, Миодраг 219
 Милић, Александар 199
 Милица Хребелјановић 224, 226, 230
 Милојевић, Ивана 220
 Милош Обилић 231, 234–235
 Миљковић, Оливера 237
 Мирчић, Матеја 217
 Михаиловић, Константин 228–230, 237
 Михалчић, Раде 226–233, 235, 237
 Мишкић, Смиља 204
 Мрњавчевићи 226–227
 Мурат (султан) 225–228, 230, 235
 Мурат II 232
- Недељковић, Мирослав 202
 Немањићи 237
 Нешић, Бранимир 237
 Никола Алтомановић 226–227
 Никола V (Nicholaus V) (римски папа) 232
 Никола Горјански (бан) 225
 Никчевић, Радомир 237
 Ниче, Фридрих 150, 152, 155–156, 161, 163
 Нурковић, Селмина 218
- Ориген (хришћански писац) 175
 Освалд од Мортумбије (краљ) 173, 176
 Освије од Мортумбије (краљ) 173, 175–176
 Офа (краљ) 173
- Пајсије Светогорац 236, 238
 Памучар, Драган 184–186, 199, 202–203
 Пантић, Мирослав 229, 237
 Пеинтер, Сидни 177, 180
 Пекмезовић, Татјана 218
 Пенда од Мерсије 173
 Петар II Петровић Његош 224, 235, 237
 Петковић, Горан 184, 200
 Петровић, Срђан 237

- Пиштало, Марко 169, 181
Плеснер, Хелмут (Helmuth Plessner) 151
Поповић, Јосипа 217
Пушка, Адис 184–185, 202–203
- Радојичић, Ђорђе Сп. 225, 237
Радојичић, Никола 237
Радонић, Јован 237
Рајковић, Марија 207, 219
Ратковић, Сања 219
Редвалд од Останглије (краљ) 173
Ређеп, Јелка 229–231, 237
Реља, Рената 206, 219
Руварац, Иларион 224
Рудницка, Ј. 207, 221
- Сава Владиславић 230
Салустије 175
Самарић 224
Самарић, Радован 237
Саул (цар) 172
Свети Албан 179
Секулић, Анте 217
Солдатовић, Иван 218
Спасић, Данијела 206, 220
Спиридон (патријарх) 226
Спремић, Момчило 224–227, 232, 234, 229, 237–238
- Срејовић, Драгослав 237
Стаљин, Јосиф Висарионович 243
Станисављевић, Јован 219
Станковић, Миомир 184–185, 203, 206
Станковић, Фуада 220
Стевић, Жељко 184–185, 200, 202–204
Стевић, Марија 219
Стефан (архиђакон) 238
Стефан Дечански 234
Стефан Лазаревић 225–226, 228
Стефан Немања 245
Стефан Урош II Милутин 224, 227, 234
Стефан Урош IV Душан (цар) 226
Стефан Урош V (цар) 226–227
Стефана Лазаревић 232, 237
Стојановић, Илија 203
Стојић, Александар 238
Суботић, Марко 203
- Табор, Бела (Tábor, Béla) 163
Тадић, Снежана 200
Танацков, Илија 204
Тасић, Никола 238
Тацит 175
Твртко Котроманић (краљ) 226, 229
- Твртко I Котроманић (краљ) 233
Терзић, Светлана 200
Тертулијан 175
Томић, Марта 206, 220
- Ђирковић, Сима 224, 226, 233, 237–238
Ђоровић, Владимир 232, 238
- Угљеша Мрњавчевић 227–228
Урошевић, Снежана 184–185, 203
- Хадровић Зекић, Блаженка 185, 200–201
Хајдегер, Мартин 151, 160–161, 165, 167
Халкокондил 235
Хаџибеговић, Ади 219
Хенри (Хантингдон) 172
- Цвијић, Јован 247
Црњац Милић, Доминика 200
- Чаировић, Ивица 169, 171, 173, 180
Чикић, Јована 205, 221
- Шимлеша, Динко 210, 220, 212
Шпорер, Жељка 208, 220
- Abdel-Basset, Mohamed 199
Abdulrauf, Saleem 217
Aberkrombi 208
Abid Ali, Eisha 220
Abu Marar, Ehab Ibrahim 217
Adams 206
Adil, Amna 220
Ahmed, Kamal 203
Ahn, Sun 217
Akram, Muhammad 203
Al Demour, Saddam 217
Al Rashed, Asmaa 209, 211–212, 217
Al Sharie, Sarah 218
Al Shemeri, Fetamy 217
Al Zoubi, Mazhar Salim 217
Al-Beitawi, Soha N. 209–211, 217
Ali, Ahmed M. 199
Ali, Mahmoud Mustafa 217
Aliyeva, Ilhamiyya 217
Aljerman, Khaldoon 217, 209, 211
Al-Keder, Bayan 218
Almaramhy, Hamdi 211, 218
Alonso, Nivaldo 218
Alriyalat, Suleiman 217
Alshamrani, Ahmad M. 200
Al-Shatanawi, Tariq 217
Altat, Ahmed 220

- Alzoubi, Safaa 217
 Alzu'bi, Emad 218
 Al-Zubi, Mohammad 209, 211, 217
 Ambrus, Lajos 166–167
 Amiri, Maghsoud 200
 Amr, Albasheer 218
 Antuheviciene, Jurgita 203
 Arnason, Johann P. 167
 Ather Enam, Syed 220
 Avgerinos, Dimitrios 220
 Awadi, Sajeda 218
 Awwad, Mohammad 217
- Baader, Franz 156
 Bader, Julia 219
 Baird, Grayson 217
 Balassa, Péter 149–150, 162, 165–166
 Bani-Hani, Morad 217
 Bank, Barbara 217
 Barshied 215
 Bayane Bouarima, Mouhamed 200
 Bek, Ulrich 214, 217
 Bergson, Henri 152, 160–161
 Berman, Barry 184, 199
 Beyaztas, Defne 217
 Bhatt, Wasudha 215, 217
 Bhullar, Naureen 219
 Bingham, Jason 219
 Biswas, Sanjib 202
 Blair, Peter Hunter 181
 Blau 206
 Blejk, Džeremi 171, 181
 Bloor, Karen 218
 Blum, Jessica 219
 Bockhold, Sophie 219
 Böhme, Jacob 156
 Botelho, Fábio 218
 Bowden, Sylvie 220
 Bowder, Alexis 218
 Brandenstein, Béla 156, 160
 Brophy, Colleen 220
 Brown, Megan 208, 217
 Brownbill, John 169, 181
 Buda, Alexandra 218
 Buenadicha-Mateos, María 220
 Buji, Ferenc 155, 167
 Bullough, Donald 181
 Bulut, Sefa 213, 217
 Burns, Nicholas 209, 211–212, 217
 Burns, William 167
 Büşra, Baki 200
 Bütter, Andreana 219
 Buyske 206
- Cai, Fei 217
 Campbell, Karen 220
 Campos, Leticia 218
 Cantillon, Peter 214, 220
 Carnap, Rudolf 160
 Carr, Lauren 220
 Carrico, Caroline 218
 Cazumbá, Maria Luiza 218
 Chakraborty, Ripon K. 184, 199
 Chakraborty, Sayanta 199
 Chakraborty, Shankar 199
 Chatterjee, Kalyan K. 157, 199, 203
 Chatterjee, Patral 199
 Chatterjee, Prasenjit 203
 Chen, Herbert 220
 Cheng, J. K. 208–209, 217
 Cheng, Ling-Fang 217
 Cheung-Flynn, Joyce 220
 Christakis, Nicole 219
 Chughtai, Bilal 218
 Cilliers 213
 Coker, Oluwafemi 217
 Collins, Roger 181
 Connolly 207
 Coombs, Alice 215, 217
 Csejtei, Dezső 153, 167
- Çelik, Beril 200
- Datillo, Jeffrey 220
 Daukseviciute 213
 Davidson, Jacob 219
 DeBarros, Mia 219
 Demir, Gülay 199
 Deng, Mimi 206, 209, 211–212, 214, 217
 Dibble, Elizabeth 217
 Dillip, Kumar Das 203
 Dilthey, Wilhelm 153, 165
 Dolenc, E. 210
- Ecer, Fatih 187, 199
 Eckhart, Meister 156
 Eddington, Arthur 161
 Efe, Ibrahim 209, 211, 217
 Ersoy, Nazli 184–185, 200
 Esene, Ignatius 217
 Estés, Clarissa Pinkola (Клариса Пинкола
 Естес) 247
 Evans, Joel R. 199
 Evola, Julius 154, 156, 158, 160
- Faisal, Zainab 220
 Faiyoumi, Baha Aldin 218
 Fanning, Steven 173–176, 181

- Faria, Isabella 209, 212, 218
 Farkas, Szilárd 158, 166–167
 Fay, Emily 217
 Ferreira, Júlia Loyola 207, 217–218
 Finn, Gabrielle 217
 Fish, Laura 218
 Földényi, László F. 154–155, 166
 Foot, Sarah 176, 181
 French, Robert 219
 Fritz Fischer (Фриц Фишер) 242
- García-López 215
 George, Paul 217
 Gerk, Ayla 210, 212, 218
 Goins, Stacy 219
 González-López, Óscar Rodrigo 220
 Gorcun, Omer Faruk 203
 Gosman, Amanda 219
 Graner, Mariana 218
 Grewal, Dhruv 200
 Grimm, Lars 210, 212, 218–219
 Grundnig, Julia 220
 Guénon, René 154, 156–158, 160, 164, 166
 Guilloux, Aline Gil Alves 218
 Guraya, Salman 210–211, 218
 György Dobó *видети*: Деворо, Жорж
- Haddadi, Mehran 219
 Hailat, Lina 218
 Halasy-Nagy, József 156
 Halpern, Joshua 218
 Hamel-Broza, Jean-François 219
 Hamvas, Béla 149–168
 Hashemi-Tabatabaei, Mohammad 200
 Határ, Győző 155, 160, 166
 Heisenberg 161–162
 Hell, Judit 158
 Heller, Ágnes 152
 Heybourne, Annabel 217
 Hezam, Ibrahim M. 184, 200
 Hocking, Kyle 220
 Holdcroft 207–208
 Holzinger, Anita 220
 Horváth, Róbert 151, 167
 Hossfeld, Leslie 206, 218
 Hu, Jim 218
 Hunter 170
 Husserl, Edmund 160, 165
- Iager 184
 İç, Yusuf Tansel 185, 200
 Ikram 185
 Irshad, Hammad 220
 Istl, Alexandra 219
- Jackson 215
 Jean-Pierre, Tayana 218
 Jefferson, Laura 206, 218
 Johnston-Anumonwo, Ibipo 214, 218
 Jonathan, Martin 219
 Jubran, Alqanatish 210–211, 218
- Kaklauskas, Arturas 200
 Kállai, Ernő 152
 Kant, Imanuel 153
 Katz, Henri 220
 Kaufman, Joyce 220
 Kavak, Sevcan 200
 Kecskés, Péter 156, 167
 Kemény, Katalin 152
 Kerényi, Károly 163
 Keshavarz-Ghorabae, Mehdi 184, 200
 Keszi, Imre 152
 Khamees, Almu'Atasim 210–211, 218
 Khan 207–208, 213–214, 219–220
 Khowaja, Aly Hamza 220
 Kierkegaard, Søren 150, 156, 163
 Kim, Soo 215, 218
 King, Roderick 215, 217
 Klages, Ludwig 161
 Komalavilas, Padmini 220
 Kronegger, Marlies 167
 Kumar, Saha Apy 199
 Kurucz, Anikó 151, 165, 167
- Lammers, Daniel 219
 László, András 157, 167
 Lazaris, Andreas 220
 Leary, Alison 219
 Lee, Richard 218
 Lee, Una 218
 Lemke, Andreas 176, 178–179, 181
 Lendvai, Ferenc L. 158
 Lengyel, András (Ленђел, Андраш) 150–151,
 161–163, 167
 Lerolle, Nicolas 219
 Levaillant, Lucie 213, 219
 Levaillant, Mathieu 219
 Levy, Michael 184, 200
 Liao, Huchang 186–187, 200
 Lidoriki, Irene 220
 Lightner, Deborah 218
 Loretta 184
 Lovejoy, Arthur (Лавџои, Артур) 154
 Loyola Ferreira, Júlia 218
 Luhoway, Jacqueline 219
 Lukacs, Georg 167
 Lynch, Turlough 210–211, 219

- Maclaine, Katrina 219
 Magnusson 208
 Mahapatra, Gopal 213, 219
 Mainardi 208
 Makrejd, Donald 171, 181
 Malek, Alenezi 218
 Malvea, Anahita 217
 Maraba, Dilara 213, 217
 Marengo, Christopher 219
 Martin, Jonathan 218
 Mastoraki, Aikaterini 220
 Masud, Nazish 218
 Matthew, Ines 172, 181
 Maxfield, Charles 218–219
 Maynard, Alan 218
 McClure, Judith 172, 174–175, 181
 McGraw Hill 200
 McKinny, Windy A. 170–171, 181
 McNulty, Jonathan 219
 Medema, Alexis M. 210–211, 219
 Mele, Tina 219
 Meltzer, Carolyn 218
 Meuboom-de Jong 206
 Mishra, Arunodaya Raj 203
 Mittal, Sameer 218
 Mohamed Hussein, Rosezita Binte 219
 Mokhtari, Ali 210, 212, 219
 Mokhtari, Amin 219
 Molyneaux, George 170–171, 181
 Moniruzzaman Shirazi, Saharif 203
 Morte, Kaitlin 210–212, 219
 Moura, Carolina 218
 Mulcahey, Mary 220
- Naus, Abbie 218
 Nelson, Daniel 219
 Németh, László 150, 161, 167
 Ng, Celene Wei Qi 210–212, 219
 Ng, Maggie 219
 Nham, Emily 217
 Niemeier, Debie 213–214, 220
- O'Brien, Jodi 218
 O'Rorke, Erin 220
 Osgood, Michael 220
 Overy, Richard (Ричард Овери) 241–243
- Palmer, Peter 167
 Papananou, Michail 220
 Parin, Paul (Паул Парин) 248
 Park, Lauren 217
 Pauler, Ákos 156
 Pendleton, Alaska 218
- Percz, László 158
 Perrera, S. 210–211
 Pető, Zoltán (Пето, Золтан) 149, 168
 Pompermaier, Laura 218
 Pratibha, Rani 200
 Priyansha, Gupta 219
 Punshon, Geoffrey 215, 219
- Qadri, Haseeb Mehmood 220
 Qudsieh, Suhair Adel 217
- Radford, Mark 219
 Raj, Mishra Arunodaya 200
 Ramsay, Tim 217
 Reghunathan, Meera 210–211, 219
 Reid, Christopher 219
 Richter, Michael 176–178, 181
 Roberts 214
 Rocha, Carolyn 219
 Róheim, Géza (Геза Рохайм) 248
 Routsis, Eleni 220
 Ryan, Joanna Ф. 210–211, 219
- Saalwatcher 213
 Saaty, Thomas L. 184, 203
 Szabó, Lajos 163
 Saha, Abhijit 184–185, 203
 Sakamoto 215
 Salles 214
 Sánchez-Hernández, Isabel 213, 220
 Santiago, Sarah 217
 Saparuskas, Jonas 203
 Schaya, Leo 158
 Scheffer, Mário César 218
 Scheler, Max 160
 Schizas, Dimitrios 207, 215–216, 220
 Schopenhauer, Arthur 152, 161
 Schuon, Frithjof 158
 Seabrook, Christine 217
 Searle, Stephanie 220
 Seetan, Khaled 217
 Senapati, Tapan 184, 203
 Sexton, Kevin 214–215, 220
 Shah, Tanvi 219
 Shahzad, Akmal 220
 Shakir, Muhammad 210–211, 220
 Shanley, Oliver 219
 Sharma, Malika 220
 Sheibani Tehrani, Donya 219
 Shoag, Jonathan 218
 Sicakyüz, Çiğdem 184, 203
 Sidawy 213
 Simeone, Diane 220

- Simpson, Jory 220
 Sorouri, Kimia 210–212, 220
 Southworth, Elizabeth 217
 Starkey, David 172, 181
 Steiner, Rudolf 151, 167
 Steiner, Zara (Зара Штрајнер) 241
 Steiner-Hofbauer, Verena 206, 214, 220
 Stephenson-Famy, Alyssa 217
 Sutcliffe, Steven 157, 167
 Swiatek, Vanessa 217
 Syn, Nicholas 219
 Szakolczai, Árpád 159, 164, 167
 Szatmári, Botond 159, 167
 Szemes, Péter 166–167
 Szőnyi, Gábor E. 156–158, 167

 Talbott, Jeniffer 207, 215, 220
 Tato-Jiménez, Juan Luis 220
 Tavaszy, Sándor 156–157, 167
 Thiel, Katalin 150–151, 157–158, 161, 163, 165, 167
 Trevatt, Paul 219
 Trinh, Lilly 213–216, 220
 Truche, Paul 218
 Trunkg 184
 Tsaroucha, Alexandra 220
 Turner, Tracy 213–214, 220
 Turskis, Zenonas 203
 Tymieniecka, Anna-Teresa 167

 Vallet, Benoît 219
 Várkonyi, Nándor 163
 Velazquez, Omaidá 220

 Wang, Eileen 217
 Wasson, Megan 207, 215, 220

 Watterson, James 217
 Wei Chieh Kow, Alfred 219
 Weiner-Sennyey, Tibor 152–153, 167
 Weitz, Barton A. 200
 Weöres, Sándor 163
 Wharton 214
 Whitehead, Alfred North 160
 Williams, Christine 214–215, 220
 Williams, Clare 220
 Wingard 213
 Winkler 206
 Wise, Eric 220
 Wittrock, Björn 167
 Wolf, Erika 218
 Wormald, Patrick 170, 173–174, 178, 181
 Wu, Xingli 186–187, 200

 Yager, Ronald R. 203
 Yang, Hsing-Chen 208, 217
 Yazeed, Alahmed 218
 Yeğin, Tuğba 185, 203
 Yitzak, Hen 172, 181
 Yorke, Barbara 169, 181
 Yusop, Zulkifli 203

 Zakarevicius, Algimanatas 203
 Zardari, Noorul Hassan 184, 203
 Zavadskas, Edmundas Kazimieras 184, 199, 200, 203
 Zavras, Nikolaos 220
 Zhuge, Ying 215, 220
 Ziegler, Leopold 154, 156–157, 160
 Zimmerman, Kathrin 218
 Zóka, Péter 166–167

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друштвене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друштвених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друштвене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/orac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежема за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further coloboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No Derivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdradic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Љиљана Дразић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод.**

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачињен је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према“:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском ипшпању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој иприроди и језичком развийку: лин-
ивиситичка исипшвања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века раз-
воја Србије: Сипшички ирелед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Српске народне зајонейке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у ипшорији, науци, књижевности и умейности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у њраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књијески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њихови преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2f(x, y)}{dxdy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 190. (2/2024) свеску 30. јуна 2024.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић

Редакћор и лекћор: Владимир М. Николић

Корекћор: мр Драган Тубић

Лекћор чланака и ћревод резимеа на енћлески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено августа 2024. године

Комћјућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије